Інститут укранської археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України

СТУДІЇ
ВИПУСК 1

ВАСИЛЬ УЛЬЯНОВСЬКИЙ

"РУССКОЕ ДЕЛО В СЕВЕРО-ЗАПАДНОМ КРАЕ" ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ІСТОРІЇ МАГНАТСЬКИХ АРХІВІВ САПЄГ ТА РАДЗИВІЛЛІВ

Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського НАН України

Студії

Випуск 1

Василь Ульяновський

"Русское дело в Северо-Западном крае" через призму історії магнатських архівів Сапєг та Радзивіллів у XIX ст.

Київ, 1998

У дослідженні на прикладі еволюції розуміння значення, потреби збереження та вивчення і нового "відкриття" магнатських архівів Сапєг та Радзивіллів висвітлюються головні фази й неоднозначність "русского дела" на терені історично-археографічної діяльності в Білорусії та Литві впродовж 1820-1860-х років.

Редактор *Н.О. Черкаська*
Технічний редактор *М.А. Притикіна*
Оформлення художника *Г.О. Сергеєва*
Комп'ютерна верстка *Л.М. Косун*

Підготовлено на комп'ютерному обладнанні, наданому Інститутові української археографії Фондом Катедр Українознавства при Гарвардському університеті (США). Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ, фінансується за рахунок благодійних пожертв українських громад США і Канади

Текст наукової розвідки подається в авторській редакції. Редколегія може не погоджуватися з рядом авторських положень, повну відповідальність за зміст несе виключно автор. У разі потреби окремим випуском можуть публікуватися критичні відгуки та дискусії стосовно кожної публікації в серії "Студії".

ISBN 5-7702-0838-4

Історія магнатських архівів колишньої Речі Посполитої в Російській імперії XIX ст. є важливою і цікавою ділянкою не лише в архівознавчих, але й у загальноісторичних дослідженнях з кількох причин. По-перше, прагматичне вивчення долі архівів дозволяє нинішньому історику чітко уявити, що в них було, куди і як переміщалося та де варто шукати сліди відповідних документів. По-друге, доля магнатських архівів дзеркально відбиває формальне і фактичне становище (політичне, культурницьке, економічне, духовне тощо) представників цих родів у XIX ст. в краї і в імперській системі, їхнє оточення, складні стосунки з офіційною владою (центральною та місцевою), рівень усвідомлення історичної ваги і сучасного (XIX ст.) значення та місця титулованої польської (чи полонізованої) аристократії в регіоні та державі загалом. По-третє, вони свідчать про неоднозначну політику різних офіційних інституцій стосовно місцевих архівів (загальнодержавні настанови, ініціатива краєвої влади, діяльність місцевих чиновників, приватні заходи колекціонерів-фахівців тощо). По-четверте, це матеріал до характеристики загального культурного рівня конкретного регіону, глибини усвідомлення місцевою інтелігенцією непересічної значущості магнатських архівів як вмістилищ багатовікової історичної пам'яті. Нарешті, по-п'яте, вивчення історії магнатських архівів у Російській імперії XIX ст. – важлива складова великої проблеми реституції історичних цінностей в нинішніх незалежних державах Східної Європи.

Отже, зазначена тема не може і не повинна розглядатися лише у вузькому історично-архівному ключі. У даній невеличкій розвідці спробуємо проілюструвати це твердження на прикладі "відкриття", вивчення, збереження і часткового видання Несвізького архіву кн. Радзивіллів та Деречинського архіву кн. Сапєг у 60-х роках XIX ст. Все це робилося під керівництвом російської адміністрації краю руками відповідних фахових чиновників і атестувалося тодішнім (1864-1868) попечителем Віленського учбового округу І.П.Корніловим як "русское дело в Северо-Западном крае"[1]. Що вкладалося автором та його підлеглими у це визначення і чи сьогодні воно відбиває суть самої справи, а власне – суть епохи, реальної ситуації (не лише заманіфестованої ідеологеми) в білоруських та литовських землях Російської держави? Офіційні та приватні документи виконавців "русского дела" дозволяють досить широко розкрити явну неоднозначність самої справи: її замірів, конкретного втілення та результатів[2].

I

Спочатку маленька заувага про склад, значення та історичну долю названих архівів. Вона необхідна власне для того, щоб співвіднести їх реальну цінність з уявленням про неї у 60-х роках XIX ст.

Несвіж став головною резиденцією несвізько-олицької гілки князів Радзивіллів у XVI ст. Близько 1513 р. по жіночій лінії містечко перейшло до них від Кішок. Миколай Радзивілл Чорний (1515-1565)[3] побудував тут у 1533 р. дерев'яний замок, а його син Миколай Криштоф Сирітка (1549-1616)[4] у 1584-1585 рр. спорудив мурований замок (архітектор Дж. Бернардоні). Миколай Чорний 1547 року виклопотав також дипломи від імператора Карла V (10 грудня 1547 р.) та короля Фердинанда I (14 грудня 1547 р.) для себе й своїх братів Яна і Миколи на князівський тутул. Сам же Миколай Чорний почав титулуватися князем "на Несвіжі й Олиці", право на даний титул підтвердив новим привілеєм король Сигізмунд Август (25 січня 1549 р.)[5].

Поступово Несвіж перетворився на головну резиденцію Радзивіллів, тут відклався унікальний архів, велика бібліотека, збірка картин, кабінет монет та медалей[6]. Несвізька колекція почала формуватися вже в XVI ст. Миколаєм Радзивіллом Чорним та його сином Миколаєм Криштофом. Зберігся каталог архіву та бібліотеки (бл. 700 томів у 30 відділах), складений 1651 р. райцею Яном Ганевичем за Олександра Людвіга Радзивілла (маршалка Великого князівства Литовського)[7]. Архів, бібліотеку та колекції невпинно примножували інші представники роду князів Радзивіллів "на Несвіжі й Олиці": Станіслав (1559-1599), Альбрехт (1558-1592), Станіслав-Альбрехт (1583-1653), а також ординати Януш Єжи (1583-1625), Альберт Владислав (1589-1636), Жигмунт Кароль (1591-1642), Олександр Людвіг (1594-1654), Міхал Казимир (1635-1680), Єжи Йозеф (1668-1689), Кароль Станіслав (1669-1719), Міхал Казимир "Рибенько" (1702-1762), Кароль Станіслав II "пане Коханку" (1734-1790), ДомінікІєронім (1786-1813) та ін[8]. Збереглося кілька інвентарів Несвізького архіву та бібліотеки кінця XVII-XVIII ст.[9]

Архів становив особливу цінність: тут зберігалися привілеї Великого князівства Литовського починаючи з 1389 р., Литовська Метрика (Копіарій), оригінал Люблінської унії 1569 р., колекція державних актів доби Сигізмунда I Старого (1506-1548) – знаменита "Tomiciana" у 17-ти томах[10] та "Inventaire gēnēral de toute la France" у 8-ми томах. Інвентар замку 1658 р. засвідчує переховування в архіві великої кількості документів державної ваги з історії ВКЛ та Речі Посполитої.

Несвізька бібліотека з 1586 р. отримала назву Ординацької. В 1749 р. для архіву і бібліотеки було збудовано новий павільйон і призначено вченого хранителя зібрання. Ним став Магницький. Переоблік колекцій 1750 р. засвідчив, що вони містили 14 тис. томів книг (3 тис. дублетів та 200 потрійних примірників). Незабаром зібрання поповнилося купленою колекцією графа Флеммінга і в 1770 р. загалом становило 20 тис. томів книг і 400 переплетених фоліантів документів[11].

Не лише в працях XIX – початку XX ст., але й нині як досте-

менний подається факт набуття Несвізьким архівом державно-правового характеру за спеціальним привілеєм Сигізмунда II Августа Миколаю Радзивіллу Чорному 1551 р. та його підтвердження наступними королями. Так званий привілей Сигізмунда Августа зберігся у варшавській частині архіву Радзивіллів і записаний на ім'я Миколая Чорного та його брата Яна. Польські дослідники не мають сумніву щодо його фальшування разом з іншими історичними документами цього архіву (наприклад, диплом імператора Карла V від 1547 р. на графський титул несвізьким Радзивіллам)[12]. Нині ряд дослідників доводять, що між 1721–1743 рр. Радзивілли виготовили фальсифікат привілею Сигізмунда II Августа на право зберігати у родинному архіві акти ВКЛ, датувавши його 3 листопада 1551 р. Сейм 1768 р. визнав цю грамоту дійсною і фактично прирівняв Несвізький архів до державних, де зберігалися офіційні документи[13]. Але це підтвердження було здійснене з метою конфіскації названих вище документів ВКЛ. Справа в тому, що глава Несвізьких Радзивіллів Кароль Станіслав II (Панє Коханку) був запеклим противником короля Станіслава-Августа Понятовського і змушений був 1764 р. емігрувати. Гродненський сейм 16 серпня 1768 р. прийняв постанову про державну вагу Несвізького архіву і потребу вилучення з нього всіх актів та документів щодо громадських справ ВКЛ. Постанова була виконана і старовинна частина архіву Радзивіллів потрапила до збірки Залуських та в Курницьку бібліотеку[14]. І все ж в Несвіжі залишився велетенський масив документів з історії краю. Архів було наново впорядковано. На чолі архіву відтоді стояв спеціальний архіваріус (обов'язково шляхтич), в його розпорядженні був один чи кілька помічників.

У XIX ст. місцеві та російські суди у зв'язку з потоком справ про шляхетний стан вимагали з архіву Радзивіллів численні довідки навіть у випадках, коли позивач (слуцькі вибранці у 1808–1834 рр.) судився проти самих же Радзивіллів[15]. Мінське губернське управління 7 грудня 1817 р. видало спеціальний указ про роботу Несвізького архіву та можливість використання матеріалів у поточному судочинстві[16].

На той час, за даними Ф. Радзишевського, в Несвіжі зберігалося 400 томів родинних документів, привілеїв та автографів загальнодержавного (ВКЛ) значення. Частину з них було вилучено й матеріали опинилися в зібраннях різних магнатів[17], зокрема в Курніку у графів Дзялиньських (Tomiciana), у Каетана Квятковського та ін[18].

Бібліотека Несвізького замку почала активно формуватися в XVII ст., а в XVIII ст. вона вже нараховувала близько 20 000 томів. У 1771-1772 рр. за наказом Катерини II майже вся вона (96 ящиків, що містили 14 892 книги, гравюри, плани, карти, ноти) була перевезена О.І.Бібіковим до Петербурга і склала значну частину фонду (іноземного) Бібліотеки Академії наук та Публічної бібліотеки. Починаючи з перших років XIX ст. єдина бібліотечна колекція поступово розчленяється: частину зібрання було передано у Санкт-Петербурзьку Духовну академію та семінарію (1800), бібліотеку Московського університету (білорусько-литовські, польські, латинські хроніки), бібліотеку Генерального штабу в Петербурзі, рукописи залишилися в Публічній бібліотеці (основа колекції автографів)[19]. Значна частина книг осіла в фондах Бібліотеки РАН.

Архів залишився в Несвіжі як діюче сховище документів, необхідних для видачі довідок місцевій шляхті. Впродовж 1807-1810 рр. документи з Несвізького архіву відсилалися лише до Олики (архів олицької лінії роду) та у Віленський межовий суд[20].

У 1812 р. документи з архіву нібито використовувалися для опалення замку. Проте справа виглядала дещо інакше. Зберігся опис стану Несвізького замку 1816 р. після видалення з нього військового лазарету (розміщеного в 1812 р.), де перелічено усі пошкодження та збитки. Одночасно було оглянуто і архів та складено протоколи огляду, які засвідчили його збереження[21].

На той час ішла справжня "війна" Радзивіллів за Несвіж. Річ у тім, що в 1813 р. помер Домінік Ієронім, причому, він мав статус "ворога Росії", прибічника Наполеона. По ньому залишився народжений до шлюбу син Олександр Домінік (1808–1859) та малолітня донька. Російський уряд не визнав прав Олександра

на спадщину, князівський титул, повністю заперечевши легітимність. Самі Радзивілли, а за ними і польські дослідники твердили, що ситуацією (зв'язками у Петербурзі) скористалися представники клецької гілки Радзивіллів Міхал Ієронім та Гелена (народжена Пжездецька), виклопотавши Несвізьку ординацію синові Антонію Генрику (1775-1833)[22]. Дійсно, згідно з імператорським указом Олександра I від 24 лютого 1814 р., Несвізько-олицька ординація по смерті кн. Домініка Ієроніма передавалася кн. Антонію Генрику Радзивіллу, "предоставя однакоже законным претендентам, буде оные окажутся, ведаться с ними на узаконенном порядке", спадкові ж маєтності покійного переходили його малолітній доньці під опіку А.Чарторийського, кн. Валентина та Костянтина Радзивіллів. Задля розрахунку з боргами і впорядкування справ ординації та вирішення спірних питань створювалася Комісія з 9-ти членів, що мала працювати у Несвіжі чи в іншому більш зручному місці.

6 квітня 1815 р. Олександр I затвердив склад Комісії в справах князів Радзивіллів на чолі з графом Поцеєм. Комісія мала "потребовать все нужные бумаги, архивы и документы"[23].

Комісія обрала місцем своєї праці Вільно. Сюди й відправлялися необхідні документи. Майже всі історики Несвізького архіву не сумнівалися, що він цілком був перевезений до Вільна, де його вивчав відомий знавець старожитностей Микола Малиновський; саме тоді, нібито, цінні історичні документи перекочували до інших зібрань.

Сьогодні, як нам здається, можна досить чітко визначити, що саме з Несвізького архіву було відправлено до Вільна. Зберігся повний інвентар 1818 р. та рапорт архіваріуса Л.Войниловича про передані для вивчення Комісії в справі ординату матеріали[24]. Ці документи цілком спростовують як усталену думку про повне перевезення архіву, так і припущення про його розпорошення.

З часів Антонія Генрика Несвіжем володіє клецька гілка роду. По ньому ординатами Несвізькими послідовно були: Вільгельм Фридерік Павел Миколай (старший син, 1791-1870), Антоній Вільгельм Фридерік (старший син, 1833-1904), Єжи

Фридерік Вільгельм Миколай Павел (старший син, 1860-1914), Альбрехт Антоній Вільгельм Рафаель Миколай (старший син, 1885-1935), Леон Владислав (молодший брат, 1888-1959), Антоній Єжи (старший син, 1912-1967), Єжи Миколай (молодший брат, нар. 1921).

Паралельно було відновлено ординацію Олицьку, яка передавалася в спадок через молодшого сина Антонія Генрика – Богуслава Фридеріка (1809–1873): Фердінанд (старший син, 1834–1926), Януш (син, 1880–1967)[25]. Спадковість ординатів сприяла цілісному збереженню і примноженню Несвізького архіву Радзивіллів. Окрім того, в 1836–1838 рр. усі документи з Вільно повернули до Несвізького архіву, яким на той час вже завідував архіваріус Ромуальд Симонович. У Вільно ж залишилися матеріали самої Комісії (за 1814–1838 рр.), які нині зберігаються в Архіві історії Литовської держави.

Проте відзначимо, що ще 1834 р. до Петербурга з Несвізького архіву були відіслані матеріали стосовно клецької ординації Радзивіллів[26]. Нарешті, в 1853 р. частину цінних матеріалів архіву та бібліотеки було перевезено до Варшави[27].

У XIX ст., до 60-х років включно усі речі та окремі колекції Несвізького замку неодноразово переінвентаризовувалися (1816, 1846, 1857, 1861–1866)[28], що дає можливість чітко уявити долю кожного раритету.

У 1867 р. за наказом Радзивіллів до Берліна була перевезена якась частина документів, книг, картин, та ін. цінних раритетів. Проте основна частина архіву все ж залишилася на місці і поповнювалася документами XIX – початку XX ст.

На початку 1870-х років, за даними Ф.Радзишевського, Несвізький архів поділявся на ординацьку та вітгенштейнівську частини (останню родина планувала перевезти до Слуцька). Вітгенштейнівська частина містила бл. 300 тис. документів, описаних Симоновичем у 6-ти томах (8 359 назв). Радзивіллівська частина містила: родинні документи в 396 теках (по 500 в кожній), з них 37 тек листування (на вказаний час було описане Симоновичем і Міхалом Богушем Шишкою бл. 15 тис. доку-

ментів); 1245 пергаменів (описані Шишкою); збірка документів історичних і сеймових діяріїв – бл. 15 тис. (70 книг-збірників і 30 томів діяріїв описані Шишкою); документів різного змісту – 6 тис. у 27 теках. Усього ж документів Радзивіллівського архіву нараховувалося бл. 589 806 і всі вони були упорядковані та закаталогізовані "дуже сумлінно"[29].

У Несвізькому архіві Радзивіллів зберігалися також документи їх родичів – окрім Вітгенштейнів, також Завішів, Флеммінгів. І хоча у 1880-х роках П.Л.Вітгенштейн перевіз документи свого роду до Слуцька, все ж частина майнових справ залишилася у Несвіжі.

Близько 1843 р. до Несвіжа з Берліна був перевезений архів клецької гілки Радзивіллів. У 1900 р. по смерті кн. Петра Вітгенштейна його родинний архів повернувся до Несвіжа (перевіз познанський архівіст Йозеф Пачковський), в тому числі більше 1000 рукописів XVI-XVIII ст. зі Слуцька та архів з м. Варек (біля Вільна). У 1902 р. ординат несвізький Антоній Фридерік Радзивілл за 200 тис. крб. відкупив частину Несвізького архіву, вивезену свого часу опікуном Домініка несвізького Міхалом Ієронімом Радзивіллом. Натомість, архів олицької гілки роду був переданий до Олики. У період між двома світовими війнами несвізькі архівісти Антоній Івановський та Болеслав Туган-Тауроґінський наново систематизували архів, поділивши його матеріал на 34 тематичні групи. Близько 1929 р. історичну частину Несвізького архіву було перевезено до варшавської резиденції кн. Радзивіллів, а у Несвіжі мала залишатися економічна частина. Однак відбір провадився не цілком послідовно, тому Несвізький архів зберіг чимало матеріалів неекономічного характеру[30].

Дослідники XIX ст. особливу увагу звертали на "мовну" характеристику зібрання. Схематично вона виглядала так: документи архіву XV – початку XVI ст. написані головно латиною, 30–70 рр. XVI ст. – староукраїнською та старобілоруською, з XVII ст. до 1870-х рр. – польською, з 1870-х – до 1930-х – польською і російською мовами. Листи написані французькою, німецькою, італійською мовами.

Інтерес російських дослідників та місцевої влади до Несвізького архіву проявився у 1860-і роки, про що йтиме далі. Після першої експедиції, часткового видання у Вільно і оприлюднення хронологічного каталогу документів XV–XVII ст. у Петербурзі про Несвізький архів не забували, але й не вивчали його ретельно. Відомо, наприклад, що тут у 1864 р. побував М.І.Костомаров[31], а на початку XX ст. (після 1902 р.) пошуки матеріалів для двотомного збірника документів (АЮЗР. Ч. VIII. Т. 9. Вип. 1-2.) з історії населення Волині в XII-XVIII ст. (1914 р.) провадив М. В. Довнар-Запольський[32].

Як уже зазначалося, наприкінці 20-х – на початку 30-х років XX ст. князі Радзивілли вивезли частину архіву до Варшави. Це були документи часів ВКЛ, привілеї королів, грамоти російських царів, особисте листування. У Несвіжі залишилася, головним чином, економічна документація і частково – листування, генеалогічні матеріали тощо.

У 1939 р. Несвізький архів був перевезений до Мінська і переданий АН БРСР. Під час війни його не встигли евакуювати. Німці ж, відступаючи, вивезли архів. Лише після війни документи були повернуті в Мінськ і передані спочатку в Держархів Мінської області, а згодом – у ЦДІА БРСР. Тут він довго зберігався в старому вигляді, хоча систему архіву було порушено, а старі описи втрачено. Лише у 1950-1952 рр. архів наново впорядкували і описали[33]. Нині він нараховує 25 тис. одиниць зберігання (Національний архів Республіки Бєларусь. Ф. 694, оп. 1-7; документи з XVI ст. по 1937 р.). Окремі частини архівів різних гілок роду Радзивіллів зберігаються у Варшаві (AGAD. Ф. 553, 35. 521 од. зб. за XII-XX ст. – "варшавський"; Ф. 554 Радзивілли з Неборова, 3357 од. зб. документи за XV-XX ст. та архів Радзивіллів з Połoneczki за XV-XIX ст.), Познані (Archiwum Państwowy; документи за 1683-1938 рр.), Кельцях (Archiwum Państwowy, документи за 1788-1941 рр.), Вільнюсі (Архів історії Литовської держави. Ф. 1280, документи за 1416-1939 рр.) та Києві (ЦДІА України. Ф. 257, 200 од. зб. за 1586-1928 рр., з маєтків у Бердичеві, Олиці, Шпанові та Підлужжі)[34].

Відомо також, що значна колекція рукописів та книг, заснована ще в другій половині XVI ст. кн. Станіславом Радзивіллом, знаходилася в Олицькому замку під Дубно на Волині, проте (за даними Ф. Радзишевського) вже на початку XVII ст. вона в значній частині була спалена, бо містила багато "єретичних книг". А чудове зібрання Богуслава Радзивілла (1620–1669) – близько 450 раритетних видань та рукописів (у тому числі Радзивіллівський список Повісті временних літ XV ст. з бл. 600 мініатюрами) згідно з заповітом власника були передані 1668 р. у Кенігсберзьку бібліотеку курфюрства (каталог колекції та доповнення до нього видав 1673 та 1713 р. С. Грабе)[35].

Родинні коштовності та твори мистецтва з Несвізької збірки Радзивіллів різними шляхами потрапили до Харкова, Москви, Санкт-Петербурга. Наприклад, унікальне зібрання монет і медалей у двох спеціальних коштовно оздоблених, з гербами Радзивіллів дубових скринях 10 листопада 1813 року було передане Харківському університету від адмірала Чичагова. Колекція загалом нараховувала 13 252 монет і медалей, з них: 456 золотих, 11773 срібних, 1 бронзова, 881 мідна, 137 цинкових, 1 олов'яна, 1 кам'яна (Парацельс) та 1 дерев'яна (Радзивілл). В їх числі медалі князів Радзивіллів: Миколая Чорного, Миколая Криштофа Сирітки, Альбрехта Станіслава, Криштофа та ін.[36] Каталог 1901 р. засвідчує, що родинні коштовності Радзивіллів знаходилися в Оружейній палаті та Рум'янцевському музеї в Москві, частина ж їх (каталог 1906 р.) потрапила до Ермітажа в Петербурзі[37].

Отже, цінність Несвізького архіву Радзивіллів є незаперечною, хоча й не відповідає створеному його власниками іміджу загальнодержавного архіву ВКЛ. Через провідне значення роду він все ж досить широко відбивав загальний історичний процес у краї і може вважатися першорядною документальною базою. Сама ж доля архіву загалом відбивала перипетії життєвого шляху роду, його олицької та клецької гілок. Цілком очевидно, що вивчення історії Білорусії та Литви без цього архіву було неможливим.

Другим за своїм значенням на литовсько-білоруських землях після князів Радзивіллів був шляхетський рід Сапєг.

Сапєги, згідно з легендою, виводять своє походження від великих князів литовських Вітяніса і Гедимінаса; початковим місцем їхньої родової осілості вважається Смоленщина, а предківською вірою – православ'я.

Своє князівське походження Сапєги доводили сфальсифікованими привілеями Сигізмунда I Старого 1512 р. та 1522 р. і Сигізмунда Августа 1572 р. Генеалоги XVIII–XIX ст. пов'язують рід з каштеляном трокським Симігайлом, який на Городельському з'їзді 1413 р. отримав герб "Лис". Сучасні вчені схильні вважати засновником роду Семена Сопігу, писаря ВКЛ, потім писаря Казимира Ягеллончика, відомого за документами в 1440-1449 рр. Від його двох старших синів походять обидві лінії Сапєг: черейська і коденська.

Засновником коденської лінії є Іван (Івашко, Ян) Сапєга (пом. 1517) – канцлер королеви Олени, маршалок двору, воєвода вітебський і підляський. В якості королівських надань та шляхом купівлі саме він набув значні Коденські володіння і 1512 р. здобув королівський привілей на заснування міста Коденя, де побудував мурований замок і церкву св. Михайла Архангела. По смерті Іван був похований в Бочках, але син Павло переніс прах батька до коденської церкви, ймовірно, в цей час з'явилася надгробна плита, в якій рід Сапєг виводився від Нарімунта Гедиміновича.

Впродовж XVI–XVIII ст. Сапєги обіймали високі державні посади у ВКЛ. З них вийшло: 22 воєводи, 15 маршалків Головного трибуналу Литовського, кілька єпископів, віце-канцлерів та канцлерів, а також гетьманів. У XVI–XVII ст. Сапєги були одним з наймогутніших родів ВКЛ. Найбільш відомими в історії представниками роду вважалися:

– Лев Сапєга (1557-1633) – канцлер ВКЛ, віленський воєвода і великий гетьман литовський, один з ініціаторів створення Головного Трибуналу ВКЛ (1581) та Третього Литовського Статута (1588), а також повного копіювання Литовської Метрики.

– Казимир-Леон Сапєга (1609-1656) – віце-канцлер ВКЛ, засновник юридичного факультета Віленського університету, промотор впорядкування архіву Речі Посполитої.

– Олександр Сапєга (1773-1812) – подорожній, природознавець, автор праць з мінералогії, член Тимчасової Верховної комісії Литви, співпрацював з урядом Наполеона.

Геральдичною ознакою роду, яка з часом набула певних видозмін, є герб типу "Лис", відомий з часів Городельської угоди 1413 р., визнаний Австрією (1700) і Росією (1800), які надали Сапєгам титули князів та графів[38].

Виходячи з визначного становища роду у ВКЛ, зрозуміло чому другим за значенням зібранням рукописів і книг після радзивіллівського була книгозбірня Сапєг. У відділі рукописів бібліотеки Вільнюського університету зберігається "Реєстр книг, що знаходяться у Слонімський бібліотеці пана графа Сапєги, підканцлера Великого князівства Литовського" 1760 р., який засвідчував велике книжкове багатство. Архів і бібліотека зберігалися в кількох маєтках Сапєг – Деречині, Березі Картузькій, Рожанах та Кодені.

Коденська бібліотека, зібрана головним чином канцлером литовським Яном Фридеріком Сапєгою (по його смерті (1752 р.) налічувала 5000 томів), була подарована 1802 р. кн. Олександром Сапєгою Товариству приятелів наук у Варшаві[39]. Ян Фридерік Сапєга (1680–1751), канцлер великий литовський, був великим бібліофілом та шанувальником історії. Активно вивчаючи генеалогію роду, він створив галерею своїх предків (понад 70 портретів, бл. 1709–1720 рр.) і видав власний великий твір (латиною та польською) "Adnotationes historicae de origine [...] Ordinis Equitum Aquilae Albae (Coloniae, 1730, Warszawa, 1730), а також підготував (друком не вийшли) "Tabulae genealogicae domus Sapieharum" (1732) і, ймовірно, генеалогію інших польських родів. Йому приписують також видання "Monumenta albo zebranie starożytnych ozdób" (1723). Коденська бібліотека канцлера згідно з реєстром 1744 р. налічувала 3500 назв[40].

Основне зібрання Сапєг спочатку знаходилося в Рожанах на

Гродненщині. Як вважають, воно було започатковане великим канцлером литовським Львом Сапєгою (1557–1633), який був відомим меценатом, цікавився історією та юриспруденцією, листувався з ученими й орієнтувався на французьку культуру. Канцлер зібрав значну як на ті часи бібліотеку, де було чимало подарованих і йому присвячених книг від вчених, поетів, панегіристів, теологів (католицьких й уніатських), політиків, істориків, авторів календарів тощо[41]. Батькову бібліотеку й архівну збірку значно поповнив його син Казимір Лев Сапєга (1609–1656) – писар великий литовський (1631) і маршалок надвірний (1637), підканцлер литовський (1645), який мав досвід архівної справи (впорядковував архів Речі Посполитої). Великою славою користувалася його бібліотека в Рожанах (бл. 3000 томів), з неї випозичав книги навіть король Владислав IV. Свою книгозбірню (в тому числі рукописи) Сапєга заповів (близько 1644–1645 рр.) Віленській Академії, яка отримала її в 1666 р. Ще 1641 року Сапєга заснував кафедру канонічного і цивільного права в цій Академії з 4 професорів, передавши маєток (Почаєвичі Оршанські) на їх утримання. Підканцлер був чудовим промовцем, автором популярної збірки "Oratio ad Reipublicae Poloniae genatores" (1649). З подарованої підканцлером колекції в наш час, за даними Г.Я.Голенченка, у Віленському університеті збереглося лише близько 200 книг[42].

Неймовірну енергію в бібліотечно-архівній справі виявив єпископ-коад'ютор Віленський і референдар великий духовний литовський Йозеф Станіслав Сапєга (1707-1754). Не пізніше 1738 р. він почав формувати власне зібрання, перейнявши рукописну збірку воєводини мстиславської Теодори Сапєги. За його вказівкою відшуковувалися в інших приватних колекціях і копіювалися найцікавіші манускрипти, зокрема зі збірки Залуських та канцлера Яна Фридеріка Сапєги. Єпископ особисто впорядкував власний архів і віднайшов там спочатку 40, а потім 70 томів листування Ходкевичів і Сапєг (починаючи з 1510 р.). У 1749–1750 рр. Йозеф Станіслав Сапєга розвивав проект утворення з архівних збірок Сапєг та несвізьких Радзивіллів

"suplement historii polskiej i litewskiej". Знання архівів та документів дозволяло єпископу суттєво втручатися в публікаторську діяльність істориків. Так, у 1740 р. він обгрунтував некоректність вміщення у томі 6 "Volumina legum" антисапєжинського "Postanowienia generalnego stanów Welkiego Xięstwa Litewskiego pod Olkinikami" 1700 р., як такого, що не був прийнятий від імені всієї Речі Посполитої. Протест Сапєги був визнаний слушним, і Станіслав Конарський замінив у вже видрукованому томі названий документ на інший. Пізніше (грудень 1742) єпископ намовляв канцлера Сапєгу переконати Каспара Нєсєцького у своєму гербовнику прихильніше оцінити діяльність Сапєг (особливо їх перехід до шведів під час Першої Північної війни) та вивести генеалогію роду з XIV ст.[43]

"Живою бібліотекою" роду називали воєводу троцького Казимира Владислава Сапєгу (1650–1703), проте доля його книжкового зібрання залишається невідомою.

Знаний поет, генерал артилерії і маршалок конфедерації литовської часів Чотирирічного сейму Казимир Нестор Сапєга (1757–1798) також зібрав велику бібліотеку, яка на 1787 р. налічувала 3500 назв.

Архів родини залишався в Рожанах. Він вважався одним з найбагатших у Литві.

Олександр Михайло Сапєга (1730–1793) – воєвода полоцький, гетьман польний і канцлер великий литовський, маршалок конфедерації Тарговицької в Литві – під впливом стрия Йозефа створив значне зібрання книг та рукописів, яке викликало подив навіть у короля Станіслава Августа Понятовського (1784 р.) та бажання Адама Нарушевича скопіювати для опрацювання історії Польщі хоча б колекцію листів (близько 100). На підставі родового архіву в Рожанах на замовлення канцлера Казимир Когновицький (до 1789 р.) писав "Życie Sapiehów", присвятивши перший том праці (Wilno, 1790) власнику зібрання. Старанням Олександра Сапєги були перекладені польською мовою і видані за його кошт (Вільно, 1770) "Промови" Цицерона.

Наприкінці XVIII ст. кн. Олександр Сапєга переніс свою

резиденцію в Деречин (Гродненщина), куди перевезли родовий архів та бібліотеку. Особливу цінність становили документи з історії Лівонського ордену і м. Риги за 1227–1693 pp., листування польських королів XVI-XVII ст. та численні родинні матеріали Сапєг XV-XVIII ст., які займали високі посади у Великому князівстві Литовському[44]. В 1819 р. архів оглядав відомий історик Нємцевич, який виявив там 232 великі фоліанти з документами кінця XV-кінця XVIII ст[45].

Маєтності Сапєг були конфісковані після повстання 1830–1831 pp., учасником якого був Євстафій Каетан Сапєга (1797–1860). Емігрувавши до Франції, Євстафій Каетан не прийняв пропозицію Миколи I про повернення маєтків за умови обітниці вірнопідданства. Тому палац в Деречині був відданий під військові казарми. Мистецька колекція була вивезена до Петербурга (картини, зброя, мозаїки, етруські вази, кришталь)[46]. Частина найдавніших рукописів, про що йтиме далі, в 1836-1837 pp. була також передана в Санкт-Петербург, а весь архів Сапєг у Вільно – в Музей старожитностей графа Євстафія Тишкевича. Тут архів був "заскладований" і наново віднайдений у 1866 році.

Польські історики активно користувалися всіма частинами родового архіву Сапєг. Обидві узагальнюючі генеалогічні праці з історії роду А.Міштольта (1724) та К.Когновицького (1791–1792) і окремі перевидання життєписів грунтувалися саме на архівах Сапєг[47]. У третій чверті XIX ст. на підставі документів Сапєг у Вільно з'явилося три значні видання з історії роду (одне з них – публікація листів)[48]. М.Савчинський та А.Прохаска видали збірки документів Сапєг у 1880–1890-х роках[49]. Досить чисельними є праці польських вчених XX ст., що базуються на сапєжинських архіваліях.

На сьогодні архів Сапєг розпорошений, його частини знаходяться у Вільнюсі (Архів історії Литовської держави. Ф.1292, 324 од. зб., документи за 1584–1830 pp.; Вільнюська бібліотека АН Литви. Ф.139, 5589 од. зб., документи за 1604–1831 pp.; Бібліотека Вільнюського університету, 97 од. зб., документи за 1541–1829 pp.), Мінську (Національний архів Республіки

Беларусь. Ф. 1143.), Києві (ЦДІА України у м. Києві Ф. 48, 1068 од. зб., документи з маєтків у Красилові та Ляхівцях за 1402–1831 рр.)[50].

У 20-х роках XX ст. польсько-російська (за участю представників України та Білорусії) комісія, яка займалась реалізацією пункту XI Ризького договору 1922 р. про повернення архівів, обговорювала питання Несвізького архіву Радзивіллів та колекції Євстафія Сапєги з Деречина. Польська сторона наполягала на тому, що обидва архіви було вивезено незаконно: архів Радзивіллів пограбовано за часів Катерини II і у 1812 р., а зібрання Сапєг в 1830-х роках. Польська делегація добивалася повернення петербурзьких частин обох зібрань, особливо 33-х томів (!) актів "Tomiciana", листування Радзивіллів, Сапєг, Ходкевичів[51]. Однак цю вимогу не задовольнили, про що свідчить і сучасне місце зберігання різних частин названих архівів.

Поданий нами короткий нарис історії складання й еволюції книжкових та архівних зібрань Радзивіллів і Сапєг, як не дивно, фактично відбиває сьогоднішній доволі слабкий рівень знань даної теми. Причиною тому є превалюючий "споживацький підхід": істориків цікавили наявні (на момент праці) документи в архіві та книжкові раритети і можливість їх використання. Як не парадоксально, власники названих зібрань дотримувалися подібного ж принципу, піклуючись про сучасний їм стан архівів та бібліотек і їх використання в історично-генеалогічних студіях. Щоправда, архіваріуси Несвізького архіву створили коротку його історію, проте, попри великі можливості й документальну базу, вона була надто поверхово-загальною, містила ряд неточностей і помилок. Отже, в кожний конкретний момент існування та використання архівів Радзивіллів та Сапєг знання про них існувало лише в аспекті сучасного наповнення і функціонування. Це значно збіднювало ареал дослідження і несло в собі методологічну хибу. Без реконструкції на підставі збережених різночасових інвентарів починаючи з XVII ст. (що є не складною, хоча й доволі трудомісткою працею) змісту архівів в усі попередні (до XIX ст.) епохи годі було уявити їх загальнодержавне (ВКЛ),

регіональне (Білорусія, Литва, Україна) чи родинне значення, а відтак, скоригувати особливості пошуку та джерельної еврістики (що варто і що не варто шукати), врахування інформації про втрачені документи як єдиний збережений слід їх існування. Ця робота не проороблена й по сьогодні на фундаментальному рівні. Дослідники продовжують, як і в XIX ст., йти шляхом фронтального обслідування нині збережених частин архівів Радзивіллів та Сапєг по різних сховищах чотирьох країн без необхідної координації зусиль.

II

Активний збір і вивчення місцевих матеріалів, зокрема в приватних колекціях, у XIX ст. розгорнули виходці з Литви і Білорусії – викладачі Віленського університету та інших навчальних закладів. Більшість з них належала до католицького чи греко-католицького віросповідання: священик Антоній Сосновський та його син проф. Платон Сосновський, проф. Михайло Бобровський, проф. Ігнатій Данилович, проф. Іван Лобойко (православний з Харківщіни) та православний протоієрей Іоан Григорович[52]. Знання латини, польської, литовської та білоруської мов, приналежність до місцевої інтелектуальної еліти, а також не в останню чергу і віросповідання не лише відкривали цим дослідникам доступ до приватних зібрань католицьких магнатських родин, але й дозволяли адекватно оцінити виявлені документи. Всі ці дослідники займалися питомою історією Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, а не історією Росії. Отже їх цікавили внутрішні історичні процеси в окресленому регіоні, який впродовж багатьох століть не мав нічого спільного з етнічною російською історією. Могутньою постаттю на терені історіографії у Вільно був, звичайно, Іоахим Лелевель. Загалом, Віленський університет виконував функцію координатора й каталізатора у вивчені історії усього регіону. Саме з ним пов'язувалися великі перспективи, адже сама лише університетська бібліотека нараховувала 44473 томів книг, велику збірку

стародруків та рукописів. Однак царським наказом від 14 серпня 1824 р. у зв'язку з слідством щодо діяльності "філаретів" та "філоматів" були звільнені з університету ("чтобы положить конец зловредным влияниям") професори Лелевель, Бобровський, Данилевич, Голуховський.

Канонік Михайло Бобровський активно займався археологією (був членом паризької Société Asiatique), мовними проблемами біблійних текстів (латинських, грецьких, старослав'янських), Кораном, арабською мовою. Йому належить честь відкриття "Супрасльського літопису". Позатеологічна діяльність Бобровського викликала незадоволення консервативної еліти Вільна, а з іншого боку – російської влади[52a].

Ігнатій Данилович у співпраці з Іоахимом Лелевелем опрацьовував історію литовського права, зокрема систему III Литовського статуту в порівнянні з попереднім законодавством. Їхні радикальні висновки, власне, й спричинили до відставки 1824 р.

Система репресій після польського повстання 1830-1831 рр. призвела до конфіскацій майна (в тому числі магнатських родин, наприклад Сапєг) учасників повстання, висилки багатьох представників місцевої інтелігенції і, врешті, закриття Віленського університету. Все це призупинило процес фундаментального "внутрішнього" вивчення місцевої історії, тобто представниками відповідних етносів та конфесій і з точки зору окремішності історичного процесу в краї. Даний штучний і досить фатальний розрив старої історіографічної традиції був просто катастрофічним. У подальшому "Северо-Западный край" вивчався переважно новоприбулими дослідниками чи місцевими вихідцями з родин православного духовенства. Це відразу привнесло інший, "зсунутий" ракурс дослідження, який загалом і умовно можна було б назвати "російсько-православним".

Щоправда такий підхід до історії краю, але без "силового" чинника, було започатковано ще до 1830 р., відразу по війні 1812 р. Саме тоді у білорусько-литовських землях активізував свою збиральницьку діяльність відомий колекціонер, ерудит і меценат державний канцлер граф М.П.Рум'янцев (1754-1826),

який фактично координував чи мав певний вплив на історичні дослідження в усіх регіонах Європейської частини Російської імперії. Цікаво, що він орієнтувався не лише на російських пошуковців православного віросповідання. Граф М.П. Рум'янцев мав широкі зв'язки також з польськими істориками, які давали інформацію про архіви та рукописи. З колекціонером листувався, наприклад, Іоахим Лелевель. Цікаво відзначити, що цей напрям наукових контактів Рум'янцева підтримувало усе його "коло". Особливий подив, на перший погляд, викликає діяльність Київського митрополита Євгенія (Болховітінова). Православний ієрарх без жодних "конфесійних упереджень" жваво підтримував зв'язки з вченими Віленського університету, підкреслюючи свою повагу до наукової діяльності "отца ксендза Бобровского", Добровського, Марциновського та Лелевеля. Він виписував усі віленські видання, варшавські газети, польсько- та латиномовні книги (особливо збірники документів) і завжди просив адресатів "побольше писать об ученых занятиях" (листи 1822 р.)[53]. Можливо, сама особа та діяльність митрополита Євгенія була винятком з правила, проте винятком надзвичайно яскравим і показовим, який демонстрував високий науковий ідеал доби. І все ж, хоча позиція "кола" Рум'янцева й самого канцлера була досить поміркованою, зорієнтованою на справжні духовні цінності та інтелектуальний рівень особи, вона мала певне загальноконфесійне забарвлення: "Известно, дух папизма нужно выкоренять, однако без всякой злости и той ненависти, которую часто показывали наши духовные лица к католической религии"[54]. Рум'янцев помер ще до польського повстання і згортання діяльності місцевих учених через закриття Віленського університету. Після його смерті запроваджений Рум'янцевим напрям (духовно-інтелектуальні пріоритети і непідробний інтерес до місцевих особливостей) та стиль спілкування з неросійськими і неправославними дослідниками в "Северо-Западном крае" не був підтриманий.

Це призвело до того, що нові кадри чиновників та пошуковців мали ніби починати все заново, а точніше – з самоосвіти та відкриття раніше відомого. Колекції визначних магнатських родин,

навіть конфісковані (наприклад Сапєг) випали з поля зору нових адептів "русского дела", вихованих на "іншій історії", іншій системі архівів та праці в них. Тому не дивним є звернення цих людей до архівів державних (як сучасних так і не існуючих) та релігійних інституцій (православних монастирів, діючих до 1839 р. греко-католицьких установ, конфіскованих архівів католицьких церковних інституцій). Уява про приватні архіви та їхнє унікальне значення через статус шляхти в історії Великого князівства Литовського і Речі Посполитої наступні тридцять років була майже відсутня: в Росії на них звертали мало уваги внаслідок відсутності окремої магнатсько-шляхетської верстви та її провідного становища в самій державі й конкретному регіоні; державні та церковні архіви тут закономірно (як і самі ці суспільні інституції) вважалися головними. Про архіви Радзивіллів, Сапєг та ін. тимчасово "забули" дослідники.

З усіх колишніх співробітників Рум'янцева і професорів Віленського університету спробу нагадати про них російським офіційним науковим установам зробив лише Ігнатій Онацевич (1780-1845). Його постать є вельми цікавою, бо поєднує два вище названі напрями і течії в студіях литовсько-білоруської історії: місцевий "внутрішній" (професори неросіяни і неправославні) та рум'янцевсько-просвітницький (російсько-православний, схильний до цивілізованої терпимості).

Ігнатій Онацевич співпрацював з Лелевелем, певний період займав його кафедру, але коли Лелевель у 1821 р. повернувся у Вільно і 13 голосами проти одного знову посів кафедру, Онацевич здобув місце викладача статистики і безкоштовно поза програмою читав курс історії Литви у Віленському університеті. Він був представлений Рум'янцеву, працював з його колекцією в гомельському маєтку і збирав історичні документи по литовсько-білоруських землях.

Влітку 1822 р. Онацевич подорожував по Гродненщині, вивчаючи монастирські та родові магнатські архіви, інформацію про які він вмістив у "Северном архиве" (1822. Декабрь. №24. С. 474-485).

Цікаво зазначити, що у мінській частині Несвізького архіву зберігається листування Онацевича з ординатом кн. Антоном Радзивіллом[55], яке нам, на жаль, не вдалося використати.

У квітні 1828 р. професор І.Онацевич був усунутий від праці в університеті й звинувачений у наклепницькому доносі шефу жандармів на ректора Пелікана та його оточення (розтрата університетських грошей та майна). Тоді ж на підставі доносу студента Костянтина Заха проти нього було висунуте й політичне звинувачення: участь у студентській таємній організації "Вболівальників за Батьківщину чи Племені Сарматів" як можливий її керівник. Попечитель учбового округу повідомив міністра народної освіти, що Онацевич "предан духу польского национализма". У нього було конфісковано всі папери, в тому числі докази зловживання адміністрації. "За подавания юношеству зловредного примера неповиновения" Онацевича було вирішено "отрешить от должности и выслать из Вильны на родину". Його судили у Варшаві, де 10 січня 1830 р. справу розглядав великий князь Костянтин. Професор подав апеляцію у Петербург. Справа дуже довго розглядалася, зберігся великий фоліант слідчих документів. У 1832 р. Віленський університет було закрито, а справа Онацевича все тяглася. Врешті новий Віленський генерал-губернатор кн. М.О.Долгоруков у 1834 р. "не нашел причин к осуждению, приказал освободить Онацевича от суда и зачесть все время со дня увольнения в действительную службу и выдать жалование из 800 рубл. серебром оклада. Если же по окончанию дела невозможно его определить, то назначить пенсию на равне с прочими профессорами и преподавателями бывшего Виленского университета.". Проте під час обговорення справи в Сенаті виникли суперечки, її виносили на загальне зібрання Сенату і засідання Державної ради. Остаточне рішення було підготовлене міністром юстиції Д.В.Дашковим і затверджене царем 13 січня 1836 р.: для зарахування стажу немає підстав ("доказательств изветов не дал и в надлежащих органах не оправдался"); від суду звільнити через відсутність обгрунтованого звинувачення; "за словесные оскорбления начальства

в нарушение Устава считать наказанием долговременное пребывание под судом"[56].

Біографи Онацевича твердять, що він був цілком виправданий[57]. Як бачимо, остаточний вирок не виправдовував Онацевича, а лише визнавав порушення процедури слідства та відсутність належних доказів вини, навіть визначив восьмилітній строк судового розгляду як своєрідне покарання, матеріальні збитки відшкодовані не були (як то пропонував кн. Долгоруков, схильний до виправдання професора).

Вся ця справа перервала плідні заняття Онацевича в місцевих архівосховищах та колекціях. І з 1833 р. він оселився в Петербурзі, а з 1834 р. став позаштатним спіробітником Археографічної комісії (вивчав польські та латинські рукописи в петербурзьких збірках). Після звільнення з числа працівників комісії вчений не без труднощів у 1839 р. отримав посаду помічника бібліотекаря в Музеї канцлера Рум'янцева, яку займав до 1844 р., а 18 лютого 1845 р. на 65-му році життя він помер.

За увесь творчий період життя Онацевич видав дуже мало праць (всього 9 позицій). З них особливу цінність становлять опубліковані вченим рукописи творів Альбертранді[58] та звіт про огляд колекцій рукописів Хрептовичів, Солтанів, Сапєг, місцевих монастирів[59]. Проте він єдиний із колишніх діячів віленського наукового осередку добре уявляв неперевершене значення магнатських архівів. Онацевич спробував поставити проблему їх вивчення перед столичною Археографічною комісією.

Петербурзька Археографічна комісія вже відразу після створення (1834 р.) "распорядилась о предаче ей старинных бумаг из западнорусских библиотек и архивов и успела приобрести огромные коллекции актов"[60]. Дійсно, в архіві АК збереглася значна документація з цього приводу. Наприклад, впродовж другої половини 1830-х років за завданням Археографічної комісії оглядав та аналізував віленські єпархіальний та капітульний архіви М.Гербургт[617]; розглядалися грамоти, віднайдені в монастирських та церковних архівах Мінської гу-

бернії[62], рукописна колекція Віленського університету[63], віднайдений у Супрасльському монастирі літописець[64] тощо. Член комісії Я.І.Бередніков вивчав архіви Могильовського архієрейського дому, а М.Г.Устрялов – архіви урядових установ Бєлостока, Бєльська та Могильова[65]. У зазначені роки до АК у Петербург були надіслані документи з єпархіальних архівів Могильова, Полоцька, Мінська, бібліотек КДА, Могильовської семінарії, Віленської капітули, архіва колишнього Віленського трибуналу та архівів губернських управлінь, казенних і громадських палат, повітових судів, магістратів, дум і ратуш та ін.[66]

Проте, магнатські приватні архіви задіяні не були. АК навіть не розглядала цієї проблеми. Очевидно, причиною тому була недоступність приватних зібрань; "польське обличчя" їх і неслушне перенесення на "Северо-западный край" не лише російської історичної схеми, але й звичної російської архівної системи. Як вже зазначалося, лише один позаштатний співробітник АК (виходець із Західної Білорусії, син уніатського священика, випускник Кенігсберзького університету) Ігнатій Онацевич звернув увагу на потребу обслідування магнатських архівів. У 1838 р. він подав доповідну записку, де, по-перше, підкреслив, що "в Западных губерниях укрываются очень важные и многие материалы по истории русской, наипаче в архивах вельмож, а именно: Радзивиллов, Мнишков, Ходкевичей, Любомирских, Хрептовичей, Сангушков, Потоцких и др., которые занимали от давних времен важнейшие в Польше должности и имели случаи умножить свои архивы важнейшими историческими документами". По-друге, Онацевич констатував, що російським чиновникам і діячам власники архівів їх не покажуть, особливо після повстання поляків 1830-1831 рр., "да и прежде мудрено было бы русскому иметь в таковом предприятии успех для недоверчивости жителей Западных губерний". У зв'язку з цим Онацевич пропонував свої послуги, як людини, відомої в аристократичних колах Західних губерній[67].

Однак заяву Онацевича було покладено під сукно: він і далі працював в петербурзьких зібраннях. А наприкінці 1839 р. взагалі

був усунутий від роботи в АК, як гадають, через масові звільнення службовців-католиків у зв'язку з розкриттям організації Шимона Конарського.

Опис колекції Онацевича, здійснений вже після його смерті Віктором Калиновським[68], вочевидь свідчить про використання вченим документів Несвізького архіву Радзивіллів у самому Несвіжі чи Петербурзі. Доказом тому є копії і навіть оригінали (яким чином останні потрапляли до колекціонера, можна лише здогадуватися): листи Сигізмунда Августа до Радзивіллів за 1548-1552 р., лист його ж до Миколая Радзивілла за 1571 р., ціла тека "копій листів з архіву Радзивіллів" за 1567 р., лист королівського посла в Орду Олександра Владички до Миколая Радзивілла, текст посольської промови його ж від імені панів Великого князівства Литовського до короля 1549 р., листи Федора Івановича і московських бояр до Криштофа Радзивілла за 1569, 1586, 1604 рр., листи Анджея Любинецького до Криштофа Радзивілла 1626-1630 рр., листи Коритинського до Радзивіллів за 1628-1654 рр., листи Януша і Богуслава Радзивіллів до Яна Казиміра за 1651 р., витяги з щоденника Радзивілла про часи Яна Казиміра (1662 р.), судова справа Радзевича з кн. Міхалом Радзивіллом 1681 р., лист С. Конєцпольського до Криштофа Радзивілла 1678 р., угода між Радзивіллами, затверджена Яном III 1684 р., листи Любомирських до Радзивіллів 1620-1767 рр., листи Якуба Собеського та Станіслава Августа Понятовського до Кароля Радзивілла за 1785-1786 рр., листи Абрагамовичів до Радзивіллів XVIII ст., генеалогія Радзивіллів з 1401 р. до XIX ст. В бібліотеці Радзивіллів знаходився і знаменитий уривок з хроніки Стрийковського з автографічним першим аркушем (32 арк., in folio, нині в колекції Онацевича – "Древлехранилище" Інституту російської літератури (Пушкінський Дім) у СПб., оп. 50, X, 33).

Кілька копій та оригиналів з колекції Онацевича стосувались також документів Сапєг: листи Льва Сапєги, два привілеї Сигізмунда I Сапєгам 1511 р., щоденник виправи Яна Петра Сапєги на Москву 1608-1611 рр., листи Олександра Сапєги 1665 р., ко-

пії документів про суперечку Бржостовського і Сапєг 1694 р., генеалогія роду Сапєг. Чи ці документи виявив Онацевич у родинних архівах Сапєг, чи ж натрапив на дані матеріали в інших збірках – невідомо.

Уродженці "Северо-Западного и Западнорусского края", які після придушення повстання 1830-1831 рр. продовжували займатися місцевою історією, майже виключно належали до православного віросповідання. Не обтяжені спеціальними знаннями, розумінням західної моделі історичного шляху вказаного регіону в минулому і знанням попередньої латино- та польськомовної історіографії (її огульне відкидання вважалося за норму), ці дослідники наївно "відкривали наново" джерела з історії білорусько-литовських земель. Проте ці напівнаївні відкриття були зафарбовані зовсім іншим баченням власне історії – "зовнішнім". То був погляд оцінювачів, які своїм органічним середовищем вважали російську історію і до неї, як до осьового стовпа, магістрального напрямку, приміряли "провінційну" історію "Северо-Западного края". Лише окремим особам вдавалося (в різній мірі) проникнути у "внутрішній" світ історії білорусько-литовських земель, що спричиняло подвійність їхньої позиції і конфлікти з офіційною доктриною та владою.

Чи не найяскравішим прикладом вказаного може слугувати діяльність протоієрея Іоанна Григоровича (1792-1852). Хоча він і працював на терені історії вже з 1820-х років, а отже в період, коли активно діяли блискучі вчені Віленського університету, все ж таки Григорович майже відразу пішов шляхом, ближчим до оточення Рум'янцева. Цікаво, що з віленської професури він контактував з українцем, випускником Харківського університету, а з 1822 р. професором Віленського, православним Іваном Миколайовичем Лобойком.

Професор І.М. Лобойко був "весьма удивлен письменными памятниками белорусского наречия" в архівах та бібліотеках й захопився "белорусской словестностью"[69]. Він емоційно повідомляв О.М.Єрмолаєву про свою знахідку "Київської псалтирі"

1397 р.: "В Вильне нашел я две харатейных рукописи, из коих одна Псалтырь писанная ЅЦЕ (6905–*В.У.*) 1397 в Киеве на пергамене весьма хорошо сохранена большим уставом, заглавия киноварью, на полях многие изображения красками, имеющие какое-либо отношение к тексту. Она хранится в университетской библиотеке, а принадлежит одной церкви"[70]. На сьогодні це одна з найцінніших пам'яток XIV ст., вважається, що Псалтир писалася при Св. Софії Київській (протодиякон Спірідон), 1518 р. подарована підскарбієм земським ВКЛ Авраамом Єзофовичем Глембіцьким Миколаївській (Перенесення св. мощей) церкві у Вільно. Книгознавці твердять, що з середини XIX ст. рукопис перебував у власності каноніка М.К.Бобровського, бібліографа В.Трембіцького, графа А.С.Замойського (Варшава), затим в колекціях кн. П.П.Вяземського та графа С.Д.Шереметєва. Останній у 1882 р. подарував Псалтир "Обществу любителей древней письменности", колекція якого в 1932 р. перейшла до РНБ у Санкт-Петербурзі (ОЛДП. F.6). Дослідникам проміжна знахідка Лобойка (тобто перебування рукопису в колекції Віленського університету і вилучення книги після його закриття) залишилася невідомою[71]. Окрім того, він знайшов пергаменну Євангелію з бібліотеки кн. Чарторийського та "рунический жезл с изображениями" у Кременці. Д.І.Язиков рекомендував Лобойку попрацювати у віленських капітульних та дієцезіальному архівах[72]. А В.Г.Анастасевич вказував на потребу досліджень Литовського статуту, білоруських грамот та необхідність контакту з архівістом-ерудитом митрополитом Київським Євгенієм (Болховітіновим)[73]. До вивчення іншомовних (некириличних) пам'яток писемності спонукували Лобойка також К.Ф.Калайдович[74] та П.І.Кеппен[75]. Цьому сприяли також нові знайомства професора (з лютого 1822 р. почав виклади з російської літератури) із місцевими культурними діячами Л. Увайнісом, Д. Рашкевичем, о. К. Незабитковським, графом Ю. Плятером, а також Й. Лелевелем та А. Міцкевичем[75а]. Дуже цікавим є листування І.М.Лобойка з Зоріаном Доленгою-Ходаковським (Адамом Чарноцьким) за 1822-1823 рр. Останній отримав урядове

фінансування для встановлення географічних меж між "русским наречием" та литовським. Йому допомагали литовські й польські дослідники, католицькі прелати і ксьондзи, уніатські єпископи й священики. Лобойко також давав інформацію Долензі, поділяючи його погляд на позаконфесійність наукової праці. Він як належне сприйняв критику Доленгою Карамзіна за його негідні науковця висловлювання про уніатів (як принцип – "чужое опорочить, свое похвалить"). На цій підставі Доленга розірвав стосунки і з Калайдовичем, "как с человеком, который в явной войне з всяким (не его) предприятием, со всем католическим, униатским и польским"[76]. Даний принцип був чужим для Лобойка. Як бачимо, існувало досить міцне коло науковців, котрих прийнято визначати як "романтиків", що любили старовину більше ніж національно-релігійні перепони. Цей постулат фіксують зворотні листи Лобойка до Зоріана Доленги-Ходаковського[77].

У річищі окресленої нами теми, цікаво зазначити, що обидва адресати виявляли інтерес до Несвізького архіву. 22 листопада 1822 р. Доленга сповіщав, що член Радзивіллівської комісії прелат Шантир "намерен узнать для меня, какой документ самый древнейший имеется в Архиве Радзивиллов"[78]. Він фактично спонукав Лобойку до самостійних пошуків у Несвіжі наприкінці 1822 – на початку 1823 р. Звіт про результати роботи і копії документів учений надсилав графу Рум'янцеву[78a]. 11 січня 1823 р. Доленга писав Лобойку: "Буду одолжен Вами, если пришлете мне копии старых бумаг Радивиловых – князья Несвижьские должны предшествовать Радивилам. Может воспользуюсь оными более от канцлера (Рум'янцева – *В.У.*), который бумаги такого рода часто оставляет без употребления"[79]. Не будемо вдаватися в подробиці наведених висловлювань. Важливо лише відзначити, що інтерес до місцевих старожитностей і, зокрема, магнатських архівів у представників "кола" Рум'янцева, які проживали в Литві, Білорусії та Україні і займалися саме цією місцевою історією, був усвідомлений, неформальний, однак цілком "споживацький". Лобойко виступав тут у подвійній ролі: як пошуковець-дослідник та

як інформатор колег і "патрона". Проте він безпосередньо перебував у середовищі віленських науковців і тому поступово здобув більшу компетенцію, добре ознайомився з доробком неправославних віленських вчених, чим відрізнявся від допитливих колекціонерів і самого Рум'янцева, а з огляду на це – краще розумів наукову вартість і значення своїх знахідок, у тому числі серед документів Несвізького архіву. Дуже точно і образно зазначену обізнаність Лобойка з історією "Севера и Юга", Росії й Польщі підкреслив Доленга. В листі від 29 січня 1822 р. він писав: "Кажется мне, вижу как торжественно вступает в свою кафедру г.Лобойко – как он, соединив все познания Севера и Юга Русского, Скандинавии, а отчасти Польши, восхищает своих слушателей, как он стремится к новым приобретениям в уголке Литвы, где все лежит облогом"[80].

Саме Лобойко фізично і науково зв'язував отця Григоровича з Вільно. Проте, на жаль, він зміг лише постачати матеріал протоієрею для його проекту "Белорусского архива древних грамот". Лобойко не спромігся належним чином прищепити Григоровичу віленську "позаконфесійну" наукову традицію. В цьому плані Григорович ідейно був ближче до Рум'янцева. Його споживацьке використання наданих Лобойком документів не опиралося на належне знання польської та литовської католицької й уніатської історіографії. Посередництво віленського професора не могло забезпечити отцю Іоанну це знання. Ймовірно, сама можливість їх зв'язку зумовлювалася спорідненістю віросповідання не менше, ніж спільним патроном.

Після виходу першого тому "Белорусского архива древних грамот" (1824) Григорович за допомогою Лобойка почав збирати документи для другого тому; віленський професор подавав документи "на белорусском наречии". В передмові ж до другого тому Іван Григорович висловлював твердження, яке звучало досить дивно з огляду на значний доробок латино- та польськомовних попередників (починаючи від отців-єзуїтів XVII ст., Теодор Нарбут та ін.) у галузі архівних пошуків та видань документів з історії краю. Григорович констатував: "Появление в свет

первой книжки Архива... объяснило истину еще новую в здешнем крае, истину того, что собирание старинных документов имеет особенную цену и пользу для исследователя истории и языка". Ці слова були датовані груднем 1825 р. З одного боку, вони свідчили про наївність "першовідкривача" місцевих архівів, думаємо, несвідому – наївність від незнання. А з іншого – про захоплення працею і непідробний інтерес, який не диктувався ще ідеологічним завданням доведення приналежності "Северо-Западного края" до корінної Росії. Останнє стало призвідцем катастрофи: другий том "Белорусского архива древних грамот" не вийшов у світ. Причиною було са́ме захоплення упорядника, який добирав усі важливі джерела, не зважаючи на їх ідеологічне чи конфесійне зафарбування.

Більше того, певні труднощі були вже з першим томом. Спочатку рукопис був заборонений цензурою через вміщені там дві булли Папи Климента VIII і повідомлення про Берестейський собор 1596 р. ("в сих актах православному учению греко-восточной церкви лживо приписиваются ереси и заблуждения и... сии опасные мысли ничем не опровергнуты"). Меценат видання граф М. П. Рум'янцев добився дозволу на випуск книги шляхом вилучення текстів названих джерел[81]. У зв'язку зі смертю в 1826 р. Рум'янцева, "пробити" через цензуру другий том не вдалося[82]. "Вільнолюбству чистої науки" підійшов край: в столиці не стало могутнього патрона-ліберала. "Рум'янцевська доба" у вивченні історії Білорусії та Литви швидко завершилася, ледь розпочавшись. Повстання 1830-1831 рр. призвело до зникнення останніх острівців старої історіографічної традиції в регіоні. Віленський осередок фактично був розгромлений. Професори І.Данилович, І.Онацевич, І.Лобойко поступово покинули Вільно.

Щоправда, після закриття Віленського університету певний час на його базі (до 1842 р.) функціонували Медико-хірургічна та Духовна академії, де продовжували викладацьку діяльність М.Бобровський, А.Смядецький, М.Мяновський, недовго І.Лобойко. Однак інтелектуальне життя в старих традиціях розвивалося головним чином на терені публіцистики (журнали

"Wizerunki i Rozwazania Naukowie" – ред. І.Шидловський, виходив 1834-1843 рр.; "Ateneum" – ред. І.Крашевський, виходив 1841-1851 рр.; "Teki Wileński" – ред. А.Кіркор, виходили 1857 р.) і лише незначною мірою серйозних історичних розправ (у "Ateneum" праці І.Даниловича, І.Ярошевича, Є.Котлубая, Ю.Бартошевича, Т.Нарбута, В.Кулаковського, М.Малиновського, І.Крашевського). Публікувалися історичні джерела (в тому числі з Несвіжа) і загалом маніфестувалася діяльність решток "польського" та "литовсько-патріотичного" таборів інтелігенції[83]. Всі названі видання припинили своє існування в 40-50-і роки XIX ст.

Цілком поза зв'язком з названим колом діяли дослідники "нової генерації" і православної орієнтації.

У 1837 р. І.І.Григорович був обраний членом Петербурзької Археографічної комісії, а згодом (1839 р.) призначений її головним редактором. Саме тоді центральною проблемою Західних губерній стала підготовка "возз'єднання" уніатів з православними. Це диктувало "необхідність" публікації документів про православну церкву та боротьбу з унією кінця XVI–XVII ст.: у п'яти томах "Актов, относящихся к истории Западной России", редагованих Григоровичем, скрізь є відповідні документи, а четвертий том майже повністю присвячений даній проблемі. Щоправда, в текстах упорядника немає нав'язливого рефрену про "руськість" і "православність" земель Великого князівства Литовського.

Певна активізація історично-архівної діяльності в Україні, Білорусії та Литві спостерігається з другої половини – кінця 30-х років XIX ст. Подекуди ініціаторами виступають місцеві наукові сили, особливо в університетських центрах. Так, у Києві в 1835 р. з ініціативи М.О. Максимовича виник "Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей". Згодом (1841 р.) була зроблена спроба відкрити в Києві історичне товариство (як при Московському університеті). Нарешті, до цих ініціатив підключилася і офіційна влада, вбачаючи в них невикористаний резерв у підпорі державної доктрини. Наприклад, у поданні генерал-губернатора Д.Г.Бібікова на ім'я міністра внутрішніх справ

Л.О. Перовського (від 30 квітня 1843 р.) зазначалося, що створення археографічної комісії в Києві вкрай необхідне для опрацювання "актов, заслуживающих особое внимание по многим отношениям, преимущественно по той русской самобытности, которая так значительно проявилась в прежнее время в Юго-Западном крае". Комісія мислилася владою, за визначенням О.І. Журби, "як ідеологічний придаток апарату управління Південно-Західного краю Російської імперії"[84].

12 лютого 1844 р. Д.Г. Бібіков видав розпорядження Комісії про обов'язковий переклад документів сучасною російською мовою[85], що й здійснювалося у виданнях Комісії неухильно.

У 1838 р. громадянський губернатор Вільно кн. Долгоруков запропонував створити при Віленському статистичному комітеті спеціальну комісію для опису архівів урядових та церковних установ. Така тимчасова комісія терміном на один рік була створена при губернському Статистичному комітеті у складі: Марциновського (редактор "Виленского вестника"), Корбута (помічник архіваріуса Архіву Головного Литовського трибуналу), священика Корсакевича, ігумена Свято-Троїцького монастиря Арсенія та Яхимовича (діловод Статистичного комітету). Наукове керівництво повинна була здійснювати Археографічна комісія з Петербурга. В інструкції від останньої рекомендувалося копіювати акти, "которые касаются законодательства, управления и замечательнейших событий Литовского княжества. При списывании подлинника преимущественно обращать внимание на акты XV–XVII ст., как ближайшие по времени, когда в Западном крае наиболее проявилась русская самобытность независимо от позднейшего влияния Польши"[86]. Комісія фактично зосередилась на історії Православної церкви у ВКЛ та архівах урядових установ Вільна, Ковна, Трок. Підготовлене нею "Собрание древних грамот городов: Вильно, Ковно, Трок..." (Ч. 1-2. Вильно, 1843) мало довести первинність православ'я в Литві і пізніше поширення католицтва, усталеність тут "руської мови" та "руського етнічного елементу". Зокрема, у передмові зазначалося: "Изложение сих грамот на русском языке

свидетельствует о всеобщности русского языка в то уже время в Литве и тесную издавна существующую связь между Литвой и Русью" (с. IV), а в литовській мові було "виявлено", що 2/3 її словникового фонду – слов'янські.

Цілком зрозуміло, що люди без належної історичної та археографічної підготовки, які, окрім того, брали до уваги головно кириличні документи, мали шукати їх в архівах православних монастирів та урядових установ. Архіви Радзиваллів, Сапєг та інших магнатів, які містили обмаль таких пам'яток, не могли зацікавити чиновників. Більше того, було ясно, що в тих архівах зберігалися матеріали, які засвідчували цілком протилежну офіційній доктрині ідею про превалююче значення в середовище місцевої еліти західного типу культури (котра починалася з мови документів).

Проте, з поступовою зміною кадрів у комісії, з залученням до неї місцевих вихідців, котрі здобули освіту у Віленському університеті, уніатських навчальних закладах та ін. (тобто знали латину і польську, читали відповідну стару літературу з історії Великого князівства Литовського та Речі Посполитої) і все глибшим проникненням у матеріал, діяльність комісії почала набирати характеру "рум'янцевського лібералізму" та зацікавленості всіма матеріалами без чіткої офіційної ідеологічної орієнтації. Пам'ять про польське повстання вщухла, влада дещо послабила контроль, і пошук лише доказів "руськості" краю втратив свою пекучу актуальність. Відхід від заданої ідеологеми спричинив до пошуків латино- та польськомовних документів, а це вело прямо до магнатських архівів.

У справах Київської археографічної комісії за 1843 р. зберігся список 84-х найбільших приватних архівів Волині[87]. У серпні 1844 р. за підписом Д.Г.Бібікова предводителям дворянства було відправлене розпорядження заохотити місцевих поміщіків до передачі давніх актів та документів[88]. Однак попри це, приватні архіви для комісії залишилися недоступними, особливо архіви польських чи сполонізованих родин, "властители [которых] весьма дорожат оными (тобто, документами – *В.У.*), весьма

вероятно не согласятся на выдачу на руки подлинников"[89]. В цій ситуації використовувалися особисті зв'язки чиновників польського походження: графа Олізара (зібрав 849 актів у Коростишеві), князя Яблоновського, Брошкевича тощо.

За дорученням Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора кременецький повітовий стряпчий В. Сивицький вів пошуки документів у архівах Кременецького повіту. Саме він 1844 р. дослідив архів Львівського бернардинського монастиря (документи 1384-1784 рр.) та магістратський архів Львова. Сивицький одним з перших запропонував не обмежуватися пошуками в державних та церковних архівах, але звернутися до приватних збірок місцевих поміщіків[90].

Все це свідчить, що процеси, які ми зафіксували для Вільна, були так само характерні й для Києва, тобто вони охопили увесь ареал колишнього Великого князівства Литовського. Це пояснюється як спільним історичним підгрунтям, що визначало провідну роль шляхти в регіоні (а отже, магнатських архівів), так і загальною тенденцією політики російської влади в "Северо-Западном", "Западнорусском" і "Южнорусском" краях.

У 1858 р. Віленська археологічна комісія під редакцією Маврикія Круповича видала том документів, що став для неї фатальним. Йдеться про "Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с нею владений (1387-1710 гг.)" (Частина 1). По-перше, документи подавалися мовою оригіналу (латина, польська, старобілоруська) без перекладу російською мовою. По–друге, в передмові відзначалося протегування польських королів розвитку науки (Сигізмунд I і Франциск Скорина). У передмові ж зазначалося, що в наступних частинах будуть видані "важнейшие из частных документов. Таким образом, со временем сделаются достоянием науки все рукописные памятники, которые в настоящее время в руках частных лиц не приносят никакой пользы" (с. VI-VIII).

Отже, місцеві науковці, які працювали в державних установах, поступово дійшли висновку про потребу дослідження і оприлюднення документів з приватних колекцій. Однак, вже

перший випуск збірника продемонстрував, що це будуть документи не російського і не православного характеру, а такі, що репрезентують позитивно литовсько-польську державу. Ясно, що в магнатських архівах зберігалися власне такі документи, які ілюстрували історію Католицької та Протестантських Церков, їхню широку освітню мережу, благодійність тощо, процес полонізації і латинізації магнатерії й шляхти. Влада вловила "небезпечний симптом" відразу: видання було заборонене, Віленська археологічна комісія і музей закриті[90а].

Після смерті Ігнатія Даниловича (1787-1843) Євстафій Тишкевич придбав його рукописи, привіз їх з Києва до Вільна і випустив два томи "Skarbca diplomatòw" (1860, 1862). Тут, як і в збірнику Круповича, чітко проводилася ідея, що Литва і Велике князівство Литовське (викладено повідомлення давніх пам'яток та актів з 784 р. по 1569 р.) не були ні суто православним, ні суто руським (у розумінні російському) краєм. Дана спроба відновлення історіографічної традиції вчених Віленського університету через видання рукопису одного з кращих її представників залишилася єдиною і, ймовірно, відбулася лише тому, що друк був здійснений за кошт і завдяки зв'язкам графа Тишкевича, який на той час вже передав свій музей старожитностей на державне зберігання.

Магістральна лінія історично-архівних студій у Вільно та й в усьому "Северо-Западном крае" ішла іншим шляхом. Усе більше й більше влада в усіх державних інституціях краю переходила до рук виходців з Росії. "Російська влада" в Білорусії й Литві не лише ідеологічно, але й персоніфіковано зростала. Це само собою призвело до того, що в усіх структурах почав переважати елемент, який не з вказівки чи примусу, а в силу виховання і переконання втілював тут "русское дело". Ні прихованого протистояння, ні колишньої "роздвоєності" державних службовців, ні цілеспрямованої діяльності місцевих інтелектуалів неросійської традиції фактично вже не відчувалося. Натомність російське чиновництво працювало активно, завзято і, головне, з повним почуттям справедливості та державної зна-

чущості своїх дій. Усе вище зазначене стосувалося також історично-архівних студій.

Яскравою ілюстрацією до зробленого висновку слугують офіційні доповідні записки полковника Г.В.Новицького. Це – його "Мнение о необходимости преобразования Литвы"[91] (1840-1842 рр.); "Взгляд на польскую революцию 1830 и 1831 годов и связь ее с мятежом 1863 г." (1863 р.)[92]; оцінка повстань 1831 та 1863 рр. і можливі заходи щодо попередження подібних виступів[93]; нарешті, доповідна записка 1841 р., подана імператору Миколі I через віленського генерал-губернатора Мірковича в 1842 р.[94] Саме остання концентрує головні ідеї полковника Новицького. По-перше, він пропонував усіх місцевих чиновників-католиків перевести "во внутренние губернии империи" і не поступово, а шляхом масового переселення та заміни російськими діячами[95]. По-друге, Новицький схвалював закриття Віленського університету, Медико-хірургічної та Духовної академій, Кременецького ліцею – "гнездилища, зародыши крамол и злоумышлений поляков против Престола отечества", які давали відповідну освіту й пропольське виховання, готували місцевий чиновницький штат[96]. Полковник наполягав на створенні виключно російських навчальних закладів, котрі давали б відповідне ідейне й політичне виховання. Новицький наголошував: "Отечественная история, т.е. Русская история должна быть одним из главнейших предметов в учебных заведениях западного края; красноречивый наставник Истории, умеющий передать свой предмет на началах Русских, на началах правды, – все может сделать с своими учениками и ученицами"[97].

По-третє, важливим засобом впливу на людність він вважав Церкву, тому пропонував докорінно змінити систему підготовки й призначення католицьких священиків. Новицький навіть пропонував об'єднати перевезену з Вільна до Санкт-Петербурга римо-католицьку Духовну академію з православною, поселити спільно студентів обох закладів і відповідно почергово читати курси, але з явною моральною перевагою на користь православ'я. Завдяки цьому буде виховане нове покоління ксьондзів, які в

необхідному для уряду дусі впливатимуть на населення "Західної Русі" й Литви. Окрім того, усі священицькі посади в Римо-Католицькій Церкві мають заміщатися в Петербурзі і жодного закордонного ксьондза приймати не слід[98].

Проте найважливішим Новицький все ж таки вважав правильний підбір російських чиновників, які мали б за постійний девіз: "Самодержавие, Православие и Народность"[99].

Саме цей шлях і обрала офіційна влада.

III

Вільно з середини XIX ст. стало офіційним центром концентрації історичних документів. Указом 1852 р. тут був створений Центральний архів для губерній Віленської, Гродненської, Мінської та Ковенської (цим же указом Центральні архіви створювалися у Києві та Вітебську).

П.Кеннеді-Грімстед особливо наголошує на великому занепокоєнні російської влади обвальним процесом здобуття дворянства через фальшиві документи. На її погляд, ця проблема багато в чому визначила заснування архівів для зберігання актових книг, видання довідок і розкриття фальсифікатів. Предтечею даної діяльності дослідниця вважає створені 1833 р. у західних губерніях Комісії з перевірки актових книг місцевих судів, а також Комісії 1842 р., які мали усунути недоліки попередніх комісій. Але навіть заснування спеціального Київського центрального архіву (1852) не припинило справи з фальшуванням. За перші 15 років тут було підроблено 2664 копії документів з 777 книг[100].

Віленський Центральний архів сформував фонди впродовж десяти років: на 1863 р. тут знаходилися 18 243 теки документів із 140 закладів[101]. Більшість зібрання складали історичні документи, тому їх просте зберігання не могло бути самодостатнім для архіву. Це в першу чергу розуміли його працівники, які намагалися переконати місцеву владу в потребі відкрити спеціальну наукову інституцію, котра займалася б вивченням та

публікацією історичних пам'яток. Дана справа впиралася в кошти – створення такої інституції потребувало чималої суми з державної казни. Цілком зрозуміло, що для її отримання необхідно було на перший план висунути кон'юктурні ідеологічні моменти, які зацікавили б владу в першу чергу новим обгрунтуванням державної доктрини русифікації краю. Тому не дивно, що в "Записці" про обгрунтування необхідності створення Віленської археографічної комісії, поданій 1862 р. від імені генерал-губернатора В.І.Назімова, зазначалося, що її видання мають "служить живым свидетелем минувших веков о самобытности политической, административной и законодательной жизни литовского народа", тобто, "русской национальности в Литве".

На нашу думку, питання про те, наскільки це обгрунтування було грою за правилами чи все ж таки ближче до реальної позиції авторів, має бути вирішене на користь останнього. Автори записки були вихованцями російського середовища, людьми з російською свідомістю та історичною пам'яттю.

Одиничні пропозиції "гри в демократію" та "безсторонність" більшістю не сприймалися. Так, 31 грудня 1862 р. на засіданні Західного Комітету обговорювалася записка кн. Гагаріна, де між іншим пропонувалося: "Вопросы историко-политические, до Западного Края относящиеся, по возможности стараться переводить на поприще мирного и гласного их обсуждения в периодических изданиях"[103]. Комісія (а, можливо, й автор) сприйняла цей пункт як потребу посилення російської пропаганди методом детальної критики "ворожих ідей". Очевидно, не слід сумніватися, що усе це адекватно відбивало загальну ідеологему, котра реально існувала не лише в словах, але й в умах російських діячів, які щиро вважали край "исконно русским", насильно спольщеним. "Провокації поляків" слугували каталізатором русифікації, в них влада знаходила виправдання наступальній політиці. Так М.М.Муравйов після польського повстання 1863 р. зайняв рішучу позицію стосовно швидкісної русифікації "Западнорусского края" та придушення і знищення польських впливів. Він рекомендував генерал-ад'ютанту кн. В.А.Долгорукову (лист від 18 лю-

того 1864 р.): "Мы западный край тогда только можем удержать за собой и почитать его своим, не только по праву силы, но и нравственно, – когда постоянно, не изменяя принятой раз навсегда системы настойчивыми действиями будем подавлять здесь враждебный нам польский элемент, не допуская нисколько идеи возможного примирения с оным [...] Мы должны теперь всеми средствами, не жалея ни трудов, ни издержек, усиливать и возвышать русскую в здешнем крае народность..., вкореняя с твердым и неизменным постоянством в здешнюю общественную жизнь и во все отрасли гражданского устройства русские начала и народность"[104].

Управителі краю (кн. Васильчиков, Назімов) та центральні органи влади виділяли три основні фактори русифікації краю: Православну Церкву (забезпечення матеріальних умов духовенства, розбудова церков, підбір кадрів священослужителів), освітні заклади (розширення мережі шкіл, російські вчителі, підбір кадрів, популярні видання, публікації історичних документів), демографічні зміни (переселення селян з Російських губерній, пільги, викуп від польських поміщиків)[105]. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор М.М.Анненков у 1863 р. рекомендував також посилити російський елемент серед чиновників; сприяти придбанню земель російським дворянством (конфіскованих польських маєтків) та передачі державної оренди лише православним; збільшення російських навчальних закладів і заборона польської мови у державних школах; ремонт і реставрація православних храмів; особлива увага до середніх та вищих прошарків населення. "Только действуя в обдуманной, определенной системе с постоянством и энергией – завершував Анненков, – можно усилить русский элемент в такой мере и такой степени, что польское народонаселение или будет вынуждено слиться с русским элементом, или будет вытеснено из края"[106].

Створення Віленської археографічної комісії лише з точки зору місцевої російської адміністрації могло виглядати здобутком останньої. Фактично це відповідало загальній ідеї централь-

ної влади про заснування наукових установ у "небезпечних" (з точки зору національних рухів) регіонах імперії, які б шляхом видання історичних документів переконували місцеву людність у давній традиції єдності з православною Росією. Це завдання було поставлене перед відкритою 1843 р. Київською археографічною комісією. У 1864 р. була створена Кавказька археографічна комісія. Функцію своєрідного координатора і наукового апробатора рукописів збірок та праць провінційних комісій виконувала реорганізована 1861 р. Петербурзька археографічна комісія. Вона ж з 1863 р. розпочала видання "Актов относящихся к истории Южной и Западной России" та "Русской исторической библиотеки"[107].

П. Кеннеді-Грімстед твердить, що "імперський задум", творячи археографічні комісії та державні архіви, не мав на увазі ні наукової мети, "не були вони створені і для збереження архівних або історичних матеріалів", йшлося лише про потребу інтеграції приєднаних та порубіжних земель. Проте практична діяльність учених у названих комісіях вийшла за рамки ідеологічної доктрини, що загалом було "відображенням європейського романтизму XIX ст."[108]. Якщо перша заувага дослідниці є справедливою, то друга – принаймні дискусійною. Не зупиняючись на цьому аспекті, вкажемо лише на цікаву дискусію з цього приводу, де обговорювався виступ П.Грімстед-Кеннеді[109].

Головне завдання названих офіційних наукових інституцій, як вже зазначалося, полягало в обгрунтуванні за допомогою серійних публікацій документів споконвічної "руськості" Литви, Білорусії та Правобережної України. Це мало бути сутнісною і вагомою відповіддю на твердження польської сторони про польську цівілізацію Великого князівства Литовського. Звичайно, рівень службової запопадливості у виконанні даної ідеологічної місії залежав від конкретних виконавців, а ще більше – від керівників. Так, головою Київської археографічної комісії з 1857 р. був М.В.Юзефович, який прагнув поставити її на службу "не только научным, но и правительственным целям". Йшлося про протидію польському рухові шляхом історичного спрос-

тування претензій поляків на "Юго-Западную Русь". Зокрема, він вважав за найважливіше "відкриття" Комісії з'ясування "русского происхождения шляхты". Це, на думку Юзефовича, означало, що "в Юго-Западном крае, как и в Северно-Западном нет места не только польскому праву, но и польскому имени"[110], а отже, політика русифікації (а краще – деполонізації) з боку уряду є цілком виправданою ("из поляка снова обратиться в русского"). Юзефович постійно і наполегливо переконував владу у вкрай важливій ролі Комісії щодо спростування "польських перетензій" на українські землі. Не без самозамилування він писав: "Комиссия... может сказать без хвастовства, что Россия обязана ей уяснением польского вопроса, потому что ее издания дали ему твердую почву"[111]. В.С.Шандра, справедливо зазначила, що саме в особі М.В.Юзефовича російський уряд віднайшов дійового, ініціативного чиновника, здатного впевнено і послідовно втілювати його політику щодо Правобережної України[112].

Ясно, що це викликало обурення польських діячів, які критикували видання Комісії (зокрема АЮЗР) за тендеційність підбору документів і навіть фальсифікацію[113].

Між іншим, В.О.Романовський стверджував, що поляки не обмежились публічною критикою діяльності Комісії та її керівників і у 1863 р. планували знищити Київський центральний архів і навіть мали намір вбити професора М.Д.Іванишева[114]. З критикою політичної спрямованості видань (ідеалізації соціальних стосунків до Люблинської унії та їх загострення через приєднання до Польщі) виступив у 1861 р. також М.І.Костомаров, який протиставив ідеї національно-релігійного гноблення ідею соціальних протиріч, а демократичний державний устрій Речі Посполитої бюрократичному деспотизму самодержавства, вчений заперечував виключно негативні оцінки приєднання України до Польщі[115].

Того ж 1861 р. за авторством М.В.Юзефовича та М.Д.Іванишева російською та польською мовами було видано окремою брошурою "Ответ Киевской Комиссии для разбора древних актов на обвинения некоторых газет и журналов по поводу выхода

в свет 2-й части Архива Юго-Западной России" (К., 1861)[116]. З іншого боку, офіційна влада, яка 1858 р. видала указ про припинення фінансування Комісії, переглянула своє рішення і розпочала нове фінансування її видавничої програми, щоб "противопоставить всю силу исторических доказательств в пользу русского дела в прошедшем Юго-Западного края". Ця посилена матеріальна підтримка тривала лише в період загострення польського повстання. Важливо відзначити, що з 1863 р. Комісія отримала також право самостійних видань без нагляду загальної цензури[117].

Віленська археографічна комісія офіційно діяла під керівництвом генерал-губернатора М.М.Муравйова (придушувача повстання 1863-1864 рр.) та попечителя Віленського учбового округу І.П.Корнілова[118].

Спочатку було створено Віленську археологічну комісію у зв'язку з передачею Євстафієм Тишкевичем своєї колекції з умовою відкриття музею. "Положення" про музей і Тимчасову археологічну комісію було затверджене владою 1855 р., але їх фактична діяльність розпочалася лише 1858 р. та за кілька років була припинена (1862 р.) Однак через наростання соціальної напруги та національного (польського) руху в Західних губерніях вирішено було за прикладом Київської створити Віленську Археографічну комісію в складі православних членів, яка б доводила за допомогою публікації документів, що Велике князівство Литовське за своєю суттю було не польським, а руським і православним краєм. Дане рішення було схвалене у Петербурзі ще в березні 1862 р.

На той час помінялася місцева влада: віленським генерал-губернатором став М.М.Муравйов, а попечителем учбового округу І.П.Корнілов. Муравйов відразу взяв курс на швидку "деполонізацію" краю: було заборонене викладання польською мовою, закриті друкарні, що друкували книги польською мовою чи взагалі латинським шрифтом, виділялися значні кошти на будівництво і реставрацію православних церков та підтримку духовенства. В цю програму мала "вписатися" і діяльність

спеціальної наукової установи для обґрунтування справедливості всіх названих заходів як повернення до давніх традицій краю.

Комісія була відкрита (після фактичного виділення фінансів та заповнення штату) 17 квітня 1864 р. і офіційно підпорядковувалася Міністерству народної освіти, а безпосередньо – попечителю учбового округу[119]. Первісний склад комісії з фахової точки зору був слабким, але "ідеологічно надійним": з усіх членів лише Микита Іванович Горбачевський (1804–1880), архіваріус Віленського центрального архіву, мав відповідний досвід. Віленський же кафедральний священик Антоній Іванович Пщолко фактично виконував функції "політичного нагляду". Православність і проведення офіційної ідеології вимагались від членів Комісії з самого початку. Загалом з шести голів Комісії четверо походили з родин православного духовенства (Безсонов, Крачковский, Добрянский, Довгялло), а один – з родини священика-уніата, проте прийняв православ'я (Головацький); зпоміж 10 членів Комісії лише четверо походили не з духовних кіл (Нікотін, Спрогіс, Глебов, Площанський). Як справедливо зазначав М.М.Улащик, склад Комісії мав явно "духовний" характер[120].

Перших членів комісії призначав Муравйов, якого більше обходили їх політичні настрої, ніж професійний рівень.

За невідповідність поглядів офіційній доктрині голова Комісії Петро Олексійович Безсонов (1828–1898), випускник Московського університета, спеціально запрошений на цю посаду Корніловим, був фактично звільнений. Серед пунктів звинувачення значилося: копіювання для друку документів римо-католицької капітули, що не компрометували, а характеризували позитивно діяльність католиків; підбірка документів у приватних зібраннях, які могли бути фальшивими; наказ про точне копіювання документів зі збереженням особливостей мови[121].

Пізніше у передмові до збірки білоруських пісень П.Безсонов висловить також додаткові міркування з приводу своєї непридатності для "русского дела" у Вільні. Він писав: "Западнорусских людей"... мы искали в местных уроженцах, постоянных жите-

лях, которые изучали бы и разъясняли свою историю, собирали и издавали бы свои народные памятники, занимались бы наречием белорусским". Безсонов виступав проти загальної політики русифікації та витравлення усього неросійського: "мы не усматривали победы русской народности... Политическое по-нашему было не то же, что полицейское, государственное не то же, что чиновническое". Він вважав також більш правильним вживати назву Білорусія, а не "Северо-Западный край"[122]. Зазначимо також, що саме Безсонов врятував архів знаменитого історика Теодора Нарбута, син якого командував загоном повстанців у 1863-1864 рр. і тому все його майно підлягало конфіскації.

Діяльність же генерал-губернатора Муравйова й попечителя Корнілова переслідувала одну ідею, що загалом визначалася як "русское дело". В культурницькому розумінні (після фізичного придушення повстання 1863-1864 рр.) йшлося про відкриття широкої мережі шкіл з православними викладачами-росіянами (Корнілов виписував задля цього семінаристів з російських губерній). Кредо Корнілова стосовно своєї діяльності у Вільно було досить чітко сформульоване: "Задача учебного округа, задача русской интеллигентной силы – нравственно поднимать и развивать русский народ на началах, ему свойственных, т.е. русских, православных монархических"[123].

У річищі ідеологічних спрямувань урядових органів Комісія офіційно сформулювала свої завдання у передмові до першого тому "Актів". Виявляється, головною метою цього серійного видання було показати "сколько православных церквей перешло в унию,... с какой хитростью и насилием отнимаемы были униатами у православных их церкви... и что многие известные фамилии в Литве были православного вероисповедания". Окрім того, Комісія прагнула: "а) доказать фактически, что Западный край никогда не был счастлив под польским правительством, что, несмотря на существование законодательства и множества судебных мест, никто не мог быть уверен ни в правах своей собственности, ни в личной безопасности; б) чтобы, читая описания этих возмущающих душу разного рода истязаний и бесчелове-

чий, истощяемых над слабыми и совершенно невинными людьми, коим подвергали их более сильные, легко можно было прийти к заключению, что цивилизация Польши, а с нею и Западного края далеко отставала от той степени совершенства, на которую ставили ее поляки; в) что только под русским правительством Западный край забыл свои страдания, исцелил прежние раны и начал свое историко-политическое существование"[124].

Підводячи підсумки двадцятилітнього існування комісії, один із її членів С.В.Шолкович зазначав, що мета інституції "заключается главным образом в стремлении правительства установить правильный исторический взгляд на Северо-Западный Край, как на искони русский" і тому в своїх пошуках Комісія "не пропускала ни одного более или менее выдающегося, прямо или косвенно удовлетворяющего этой цели документа"[125]. М.М.Ясинський формулював це завдання більш чітко: "Главная цель, которую преследовала Комиссия...– это доказать, во-первых, что православная вера долгое время была самой распространенной в пределах западнорусского государства, и, кроме того, отметить все, что носило там на себе отпечаток православия и русской национальности, а во-вторых, выяснить древний экономический и юридический быт Западного края и вместе с тем показать, как на нем пагубно отразилось влияние польских елементов, какая беспорядочность вследствие этого царила в Литовско-Русском государстве в XVII-XVIII вв."[126].

Зазначена програма і головний напрям роботи Комісії значною мірою відображені у її виданнях. Ясно, що це не йшло їм на користь. Проте важливо, що Комісія переважно здійснювала корпусні видання документів (архівних збірок окремих установ), що унеможливлювало тенденційність, яка проявлялась лише у виборі відповідного комплексу. Видання тематичного плану, де підбір документів завжди хибував суб'єктивним підходом, траплялися не часто. В цьому плані варто особливо відзначити том XVI: "Документы, относящиеся к истории церковной унии в России" (1889).

Значний відбиток на діяльність та видання Комісії наклала слабкість її персоналу через функціонування у неуніверси-

тетському місті (Віленський університет після закриття 1832 р. відновлений не був). Навіть М.О.Коялович у рецензії на віленські видання зазначав необізнаність їх упорядників ні з археографією, ні з місцевим краєм та його історією: "Археографический труд в строгом научном смысле пал главным образом на учебный состав средних учебных заведений Северо-Западного края, и притом большею частью на людей новоприехавших"[127].

Однак, як це не парадоксально, саме з початку діяльності Віленської археографічної комісії з усіма її завданнями в річищі "русского дела" та віповідним складом знову виникає інтерес до магнатських архівів. Як це пояснити? Адже там явно не могло бути доказів "исконной русскости" края та його еліти, особливо в архівах Радзивіллів та Сапєг, до яких звернулися чиновники комісії й наполегливо намагалися дослідити. Спробуємо пояснити цей парадокс за допомогою приватного листування, споминів та офіційних документів, пов'язаних з даною справою.

Під час і після повстання 1863-1864 рр. масово конфісковувалися маєтки учасників руху в Білорусії, Правобережній Україні та Литві, їхні архіви й бібліотеки перевозили, зокрема, у Вільно[127a]. Дана обставина змушувала працівників Центрального архіву та Віленської Публічної бібліотеки (з 1864 р.) хоча б поверхово розбирати матеріали. Власне, це стало першопоштовхом. Самі архіви видалися вкрай цікавими. Так, один з чиновників повідомляв І.П.Корнілова, що огляд архіву графа М.Чапського (40 тек) приніс вагомі результати: виявлені "русские" документы XV-XVI ст., які переписуються для публікації[128]. Ковенський окружний інспектор Новиков доповідав про огляд приватної бібліотеки в Поневежі, зібрань Крауса, Ейдригевича, Товгіна та ін[129].

А студент Гіжевський повідомляв (1867), що знайшов Євангелію 1600 р. (Сутківська парафіальна церква), виписку з Хроніки Биховця про смерть Сигізмунда Кейстутовича та інформував про велику бібліотеку в маєтку Огінського Заліссі[130].

Подібні інформації приходили звідусіль і названими в них документами члени Комісії та й сам Корнілов не могли не зацікавитись. Мотив був простий: краще забрати архіви і колекції, ніж

дозволити їм загинути (бути пограбованими, знищеними чи перебраними до польських колекцій); окрім того, в архівах шляхти, як показав досвід, можна було все ж знайти й кириличні тексти. Така настанова чиновників Віленського учбового округу стосовно архівів конфіскованих маєтків засвідчується відповідною документацією. Наприклад, дізнавшись про архів у маєтку Єлеонського, Корнілов негайно відрядив туди П.Гільтебрандта і вже 20 червня 1867 р. рукописи були перевезені до Віленської Публічної бібліотеки[131]. А в січні 1870 р. інспектор народних училищ Ковенської губернії Чехович привіз для передачі у Віленський Центральний архів родинні документи з конфіскованого маєтку графа Чапського, деякі з них були опубліковані у восьмому томі "Археографического сборника"[132].

Якою ж була головна спонука всіх цих акцій? Чи було це бажання зосередити все в руках російської адміністрації, щоб вибірково (і тенденційно) використовувати, чи йшлося про благородне почуття – необхідність врятувати цінні архіви? Не варто поспішати з однозначною відповіддю. Очевидно, тут діяли обидва фактори. Думаємо, що діячі Комісії спочатку все рятували, а вже затим думали що видавати.

З іншого боку, відчувалася явна протидія польської сторони, небажання, щоб приватні архіви потрапили до рук російських чиновників, а тим більше "корніловців", які шукали доказів "російської ідеї" і ладні були видавати будь-який кириличний документ з родинного архіву за доказ "руських коренів" роду. Російські чиновники і дослідники в своїх підозрах готові були допустити будь-яку провокацію поляків аж до крадіжки чи знищення архівів. Петро Безсонов писав у 1866 р. І.П.Корнілову: "Поляки всегда прославились кражею документов; боясь сего, Коялович (професор Петербурзької Духовної академії – *В.У.*) даже боится называть места, где документы хранятся, а Виленский архив с сею целию уже поджигали" (підкреслення автора)[133].

Думка про навмисне знищення приватних архівів, а також про залишення менших зібрань у конфіскованих маєтках та їх

продаж наступним власникам, що також вело до загибелі документів, змусила владу вжити заходів. Цінність приватних зібрань тепер не брали під сумнів і фактично перестали жорстко прив'язувати лише до потреби у виданні документів відповідного ідеологічного спрямування.

Впродовж 1864-1866 рр. І.П.Корнілову вдалося організувати археографічні експедиції, які принесли унікальні знахідки. М.І.Соколов знайшов у Турові Євангелію XI ст., а О.В.Рачинський – літопис Авраамки та загублений Супрасльський літопис[134]. У серпні 1867 р. Рачинський оглянув зібрання Трамбицького (маєток Лінава Слонімського повіту) і виявив там 14 181 фоліант, здобув поменник Сангушків 1508 р., матеріли Віленського церковного собору 1509 р., Пінську Євангелію та ін. раритети[135]. Зазначимо, що в основі колекції Трамбицького лежала збірка Михайла Бобровського, куплена поміщиком після смерті професора (1847 р.). До речі, колекція Трамбицького по його смерті була придбана для Бібліотеки Ординації Замойських у Варшаві й, очевидно, загинула під час пожеж Бібліотеки у 1939 та 1944 рр[136].

Пізніше, в записці до оргкомітету Київського археологічного з'їзду (див. додаток №3) Корнілов зазначить непересічну цінність "конфискованых у политических преступников в имениях архивов и библиотек". Однак попечитель визнавав, що "собрания книг и рукописей сдавались чиновникам, командированным от учебного округа, без описей, составление которых на местах было бы слишком затруднительно и потребовало бы много времени и издержек". Корнілов пропонував передавати "библиотеки и архивы политических преступников" у державні установи (Центральні архіви, університетські бібліотеки) для опису і зберігання. Причому передачі мали підлягати усі без винятку зібрання (навіть дрібні), бо вони містять "нередко драгоценные книги и рукописи". Корнілов був переконаний, що "конфискованые библиотеки и архивы гораздо благонадежнее передавать заведыванию правительственных учреждений или учебных обществ, нежели сбывать в руки частных приобретателей конфискованых имуществ"[137].

Приватні зібрання звозилися, головним чином, до Віленської Публічної бібліотеки[138]. Цей процес добре замальовує в своїх спогадах перший бібліотекар Олексій Порфирович Владимиров. Він називає окрім численних церковних (римо-католицьких) зібрань також унікальні колекції Нарбута, Платера, Онацевича (ймовірно, лише біліотека), Малиновського.

Показовою є історія з архівом Сапєг: його конфіскацією, "забуттям" і "новим відкриттям".

У 1831 р. маєтності Сапєг, зокрема і Деречин, були конфісковані на користь казни. Наприкінці 1836 р. гродненський віцегубернатор повідомив про знахідку цінних документів архіву Сапєг міністра фінансів, а останній – міністра народної освіти (відношення від 23 лютого 1837 р.). Цікаво, що знахідку гродненська влада пов'язувала з наказом із столиці (від 12 вересня 1836 р.) про розшук стародавніх документів з підписами російських царів, великих князів, патріархів у архіві Гродненської Казенної палати. Задля виконання даного розпорядження віцегубернатор їздив у містечко Зельву і оглянув поблизький конфіскований маєток Деречин. Саме тут і була віднайдена книга з переплетеними в ній документами XIII–XVII ст. Вона, як доповідав віце-губернатор, не належала до справ маєтку Сапєг, а "по каким-либо особенным случаям во время бытности Льва Сапеги канцлером, в домашнем архиве его оказалась". Окрім того, одночасно знайдені були інші цінні документи: листування Сапєг з королями, листи французьких, прусських, польських королів тощо. Три фоліанти документів були відправлені міністру фінансів, а від нього – міністру народної освіти і врешті – в Археографічну комісію (березень 1837 р.)[139].

Інформація про ці документи з архіву Сапєг була заслухана 26 квітня 1837 р. на засіданні Археографічної комісії. В повідомленні зазначалося, що в архіві Сапєг з Деречина "заключаются многие любопытные документы относительно истории Ливонского ордена меченосцев, числом 43 номера"[140]. Всі ці акти були "переплетены в одной толстой книге с шнурами и печатями", Комісія мала намір підготувати їх до видання. Опис наявних актів

26 квітня 1837 р. склав М.Г.Устрялов. У першому фоліанті містилися невідомі на той час документи (43 акти) з історії Лівонського ордену та Ливонії за 1227–1693 рр., а також грамота Олексія Михайловича (1646 р.), лист Владислава (1617 р.) з обіцянкою відновити кордони Росії і Польщі часів Стефана Баторія, лист Сигізмунда Августа (1541 р.) та маніфест Сигізмунда III про похід на Швецію (1598 р.). У другій теці зберігалися документи канцлера Сапєги за 1754–1760-і роки (8 позицій), а в третій – 80 послань королів Сигізмунда III та Владислава VI до литовського канцлера Льва Сапєги за 1625-1630 рр[141]. Устрялов рекомендував опублікувати всі ці документи, "исключая разве немногие". Проте 12 грудня 1839 р. всі акти з Археографічної комісії за описом були передані "для хранения и употребления в занятиях в имп. Публичную Библиотеку под строгую за целость их ответственностию" головного редактора Востокова[142].

Отже, це офіційне листування з'ясовує початкову історію зі знахідкою Деречинського архіву після 1831 року. Він не був перевезений у Гродно відразу, як це стверджує М.О.Коялович[143]. Лише наприкінці 1836 р., розшукуючи старі документи з підписами російських самодержців та патріархів, гродненські чиновники оглянули в Деречині архів Сапєг. Таким чином, останній залишався в конфіскованому маєтку близько п'яти років. З архіву було вилучено три фоліанти документів у 1837 р. і передано в Археографічну комісію до Санкт-Петербурга. Основна частина архіву залишалася в Деречині. Наведене офіційне листування дозволяє також спростувати поширену завдяки М.О.Без-Корніловичу інформацію, ніби в Петербурзьку Публічну бібліотеку рукописні колекції XV–XVIII ст. та частину архіву XVII-XVIII ст. Сапєг з Деречина було передано в 1837 р. за указом Миколи I, а другу частину архіву перевезли у Віленську публічну бібліотеку[144].

За повідомленням І.П.Корнілова, Деречинський архів Сапєг прямо з Деречина був перевезений віленським генерал-губернатором В.І.Назімовим у Вільно і переданий Музею старожитностей[145]. Судячи з того, що Віленський музей старо-

житностей був заснований графом Євстафієм Тишкевичем у 1855–1856 рр., це не могло статися раніше названої дати. Бібліотекар О.П.Владимиров твердив на підставі повідомлення "вполне компетентного лица", що це був архів Сапєг з Берези Картузької і його Тишкевич забрав спочатку в свій маєток Біржі, а потім перевіз до Вільно[146]. За даними ж М.О.Кояловича, архів Сапєг у 1858 р. з Гродненської палати державних маєтностей був переданий у Віленську Публічну бібліотеку на вагу ("около 200 пудов")[147]. Але ж Віленська Публічна бібліотека була заснована 1864 р., і з наступного року в результаті передачі графом Тишкевичем свого музею була розміщена в його приміщенні. До бібліотеки перейшли 19 691 том книг (14 186 назв), 541 рукописний конволют, 1307 документів, 1790 автографів, 3948 малюнків, портретів і гравюр колекції Тишкевича[148].

З усього наведеного вище випливає, що деречинський архів Сапєг до кінця 1850-х років знаходився в конфіскованому маєтку, який підлягав Гродненський палаті державних маєтностей. Вперше він був обслідуваний наприкінці 1836 р. і з нього вилучено три фоліанти давніх документів, які переслали в Петербург. А власне архів віленською владою був перевезений до Музею старожитностей графа Тишкевича, куди, можливо, потрапило також зібрання з Берези Картузької. Найпікантнішим у всій цій історії було "забуття" архіву. Він був складений в нішу і заставлений шафами з книгами. Ця акція була здійснена ще за часів Тишкевича і, можливо, не була випадковою. Якщо останнє припущення вірогідне, то "приховування" архіву Сапєг здійснювалося лише задля збереження цінного зібрання від російських чиновників, котрим, як не парадоксально, Тишкевич і передав свій музей. Граф передавав вітрини за описом, але про архів Сапєг нічого не сказав, "забув", а згодом виїхав за кордон. Чи йшлося тут про сподівання на майбутнє повернення маєтків і майна польських магнатів, як і самої системи політичної влади? Ствердно відповісти на це запитання на підставі лише одного факту важко, хоча така можливість й не виключена.

"Знахідка" архіву Сапєг у Віленській публічній бібліотеці від-

булася цілком випадково в 1866 році. Проте честь її приписується (а вірніше, привласнюється) різним особам.

У спогадах бібліотекар О.П.Владимиров твердить, що це він знайшов рукописи, переглядаючи книги у середньому залі у великій аж до стелі шафі направо від входу. "Выбравши с одной полки книги, я с изумлением увидел, что позади шкафа была обширная темная ниша, наполненная вся большими связками бумаг. – Згадував Владимиров. – Протиснувшись в нее между полками, я выбрал несколько связок и, рассматривая их, убедился, что это был архив Сапєг... Вероятно, он здесь лежал уже многие годы, потому что связки бумаг были покрыты толстым слоем пыли". Про свою знахідку бібліотекар повідомив Корнілова, який негайно приїхав і при ньому вибрали з ніші всі папери, що "дали главнейшую и важнейшую массу наличного археографического материала Виленской Публичной библиотеки" (див. додаток №6)[149].

І.П.Корнілов описував цю історію дещо інакше. Архів Сапєг лежав "в беспорядке в двух глубоких, сырых и темных нишах, совершенно скрытых от глаз посетителей полками книг". Наприкінці грудня 1866 р. попечитель "узнал о существовании этого архива". Помічник архіваріуса Центрального архіву П.А.Гільтебрандт, вчитель гімназії В.Л.Миротворцев та наставник семінарії Ф.Г.Єлеонський впродовж кількох місяців розбирали документи і "нашли в нем чрезвычайно много русских актов, дипломатических писем и других материалов"[150]. Коли ж у 1868 р. Корнілов представляв Гільтебрандта та інших до нагороди за опрацювання архіва кн. Сапег, він писав: "П.А.Гильтебрандт совершенно нечаяно открыл в одной из зал Виленского музея древностей заставленную книжными полками глубокую... нишу, в которой лежала целая груда – около 200 пудов бумаг. При рассмотрении их оказалось, что это был фамильный архив князей Сапегов из Деречина. Они были перевезены ко мне на квартиру и здесь П.А.Гильтебрандт немедленно занялся его разбором вместе с учителем гимназии Миротворцевым и учителями семинарии Елеонским и Щербицким. Эти молодые люди

приходили по вечерам читать рукописи и откладывать для переписки и печатания самые интересные исторические документы. Я предлагал им за эти труды вознаграждения из средств учебного округа, но они пожелали трудиться даром"[151]. Точність даної записки є відносною: рік знахідки вказано 1864 р.; ймовірно, задля підкреслення вагомості заслуг Гільтебрандта, йому приписано не лише вивчення, але й знахідку архіву, хоча розбором біліотеки помічник архіваріуса Центрального архіву не займався; до групи прилучений Щербицький; розписано складність (200 пудів паперів) та безкорисливість праці чиновників і самого попечителя (опрацювання у нього на квартирі), окрім того, все це писалося через два роки після подій.

Більш цікавим і точним є лист І.П.Корнілова до петербурзького професора М.О.Кояловича, датований 15 жовтня 1866 р. В ньому попечитель повідомляв, що "на днях" дізнався про архів Сапєг і "немедленно велел его перенести в архив к Горбачевскому и заняться разбором". Останнє здійснював Гільтебрандт, а окремі рукописи розглядали Шолкович та Константиновський. В матеріалах архіву відразу знайшли автографічний рукопис "Історії" Нарбута, 25 книг листування Сапєг, три великі теки "с весьма любопытными бумагами"[152]. Лист уточнює час знахідки архіву (перша третина жовтня 1866 р.), місце (Центральний архів) та сам процес роботи (перегляд архіву і одночасно праця над відібраними документами). Однак тут нічого не говориться про обставини самої знахідки.

Більш вірогідним виглядає факт "відкриття" схованого архіву О.П.Владимировим і його перегляд за дорученням попечителя І.П.Корнілова групою осіб на чолі з П.А.Гільтебрандтом. Між іншим, збереглася доповідна записка останнього Корнілову стосовно результатів розбору архіву від 26 жовтня 1866 р. Гільтебрандт писав, що архів Сапег, прийнятий у Віленський Центральний архів, складав 500 тек, ящик і 55 мішків. Серед тек було віднайдено 5 портфелів (14 зв'язок), які й було першочергово досліджено. Гільтебрандт вичленив особливо цікаві рукописи: "Zdanie o narodzie Ruskim" Гербурта Щасного (1613 р.) – сеймову

промову "в защиту православия и русской народности"; 40 листів князів Мосальських за 1755–1762 рр.; листи Вишневецьких, Сапег, Огінських, Чарторийських, Понятовських та ін. за 1720–1757 рр.; група кириличних документів (привілеї, грамоти, листи) за 1507–1689 рр.; матеріали про події 1812–1813 рр.; історично-статистичні матеріали кінця XVIII ст.; справи Верховної Литовської комісії 1789 р.; друковані привілеї, укази, розпорядження, сеймові промови тощо кінця XVII–XVIII ст.; акти Більського замку останньої чверті XVIII ст.; польськомовні історичні матеріали за 1569 р. – XVIII ст.; документи магістратів та на магдебургію кінця XVIII ст.; інвентарі, люстрації, плани; збірка листів та клопотань до судів XVII–XVIII ст.; матеріали про євреїв. Гільтебрандт просив дозволу скопіювати для видання промову Гербурта, а П.Константиновський бажав видати листи Мосальських (див. дод. №14)[153].

Уся наведена вище історія, на нашу думку, яскраво ілюструє загальну еволюцію ставлення до приватних магнатських архівів у Вільно впродовж XIX ст. До 1830 р. польським історикам, науковцям і колекціонерам, як вже зазначалося, було відомо про існування цінного архіву Сапєг, яким опікувалася родина. Документами встиг скористатися К.Когновицький для книги про Льва Сапєгу[154]. Після придушення повстання, репресивних заходів щодо його учасників та ліквідації наукового осередку Віленського університету традиція "знання" про архів та його велику історичну цінність не була передана новоприйшлому російському чиновництву і навіть пошуковцям-професіоналам. Випадковість "відкриття" Деречинського архіву Сапєг у 1836 р. була прямо пов'язана з настановою офіційної влади шукати історично-документальних доказів "руськості" краю. Віце-губернатор звернув увагу на грамоту Олексія Михайловича, а через допитливість – також на старі документи XIII–XVII ст. На цьому й завершилося "використання" архіву. Про нього черговий раз майже на 20 років "забули" – тут більше не сподівалися відшукати "руські сліди". До Вільна архів був перевезений, можливо, з ініціативи графа Тишкевича, який відкрив Музей старожитностей саме з метою

збереження колекцій. Польська сторона і представники магнатерії ніколи не забували про фамільні архіви, але їх турбувала тепер лише проблема збереження колекцій. Це й пояснює, чому російські чиновники у Вільно не взялися відразу розбирати архів, чому про нього (попри офіційну участь влади в перевезені) вони навіть не знали і не пробували "згадати".

"Відкриття" в 1860-і роки архіву Сапєг в будинку Музея і Публічної бібліотеки також не було випадковим. Надійшов період збору і перегляду всіх архівних фондів незалежно від їх використання в "русском деле". Тоді фронтально впорядковувалися і книжкові зібрання Публічної бібліотеки, а це й дозволило "побачити" стоси рукописів за шафами. Ця нова стадія діяльності російських чиновників зумовила і те, що архів не просто переклали з схованки на полиці, а повністю розібрали і вичленили найцікавіші документи для наступної публікації. Таким чином, "русское дело" вийшло далеко за межі першопочаткової урядової настанови, що мала виключно ідеологічне забарвлення. На терені архівістики воно вилилося в активну працю по розшуку, збиранню, концентрації у Вільно, збереженні, поступовому розгляді та вивченні усього обширу місцевої документальної бази. Можна сказати, що саме ця, так би мовити, "позарамкова" діяльність російських чиновників є позитивною стороною "русского дела в Северо-Западном крае".

Зовсім інший характер має історія з Несвізьким архівом кн. Радзiвiллiв, який залишався власністю родини разом з маєтком. Як вже зазначалося на самому початку нашого дослідження, цей архів діяв безперервно як довідковий для місцевих судів, представників литовсько-білоруської шляхти і поляків. Всі необхідні довідки робили архіваріус-шляхтич та його помічники (обов'язково католики і поляки чи польськомовні). Російські чиновники і науковці до архіву для самостійних пошуків (навіть наукових) довгий час не допускалися. Натомість архівом безборонно з початку XIX ст. користувалися литовські й польські історики. Документи з Несвіжа використовував Нємцевич[155], Лахович[156], Крупович[157], Котлубай[158]. У 1885 р. в серії "Scriptores Rerum

Polonicarum" (т. 8) вийшов окремий том архівних документів Радзивіллів[159]. Родинними збірками польські дослідники користувалися аж до першої світової війни[160]. Потім, як вже зазначалося, значну частину історичних документів було вивезено до Варшави, і це ще більше наблизило найцінніші матеріали до польських пошуковців[161].

Документи мінської частини архіву Радзивіллів фіксують, що польські дослідники активно працювали в Несвіжі у 1835-1840 рр.; зберігся навіть повний список архівалій, які їм видавалися[162]. Окрема справа була заведена для фіксації пошуків у несвізькому зібранні російських (з Петербурга та Вільна) вчених, яка велася впродовж 1853–1886 рр.[163] Були випадки, коли самі Радзивілли виступали ініціаторами дослідницької праці в Несвізькому архіві. Так, наприклад, у 1913 р. кн. Марія Браницька-Радзивілл уклала угоду з істориком Якубовським щодо написання ним історичної монографії про Несвіж, яка передбачала детальне використання родового архіву[164]. Чи варто говорити, що таке замовлення міг отримати лише польський історик і, окрім того, католик. Зазначимо, що на початку XX ст., перед війною, до архіву надходило чимало найрізноманітніших пропозицій від наукових товариств, видавництв, приватних осіб про можливі публікації та видання[165]. Однак лінія архіваріуса Івановського відбивала думку власників архіву: в російських виданнях так нічого суттєвого і не з'явилося.

Ні російська влада, ні російські крайові чиновники до 1850–1860-х років не робили жодних спроб щось шукати в Несвізькому архіві (про петербурзьку частину збірки і політику рісійської влади XVIII ст. тут не йдеться), вважаючи його документи не просто непридатними, але й небажаними для "русского дела" (тобто, пропольськими і пролатинськими). І хоча вчені Віленського університету, включаючи православних І. Даниловича та І. Лобойка, досліджуючи історію Великого князівства Литовського, добре уявляли загальнодержавне значення архіву Радзивіллів, ці хрестоматійні знання не були засвоєні російським чиновництвом. Лише у 60-х роках у контексті фронтальних

пошуків та перегляду архівних збірок краю, а також з накопичуванням більших знань про неросійський період його історії Несвізький архів став об'єктом пильної уваги урядовців Віленського учбового округу.

У історіографії неодноразово згадувалося про дослідження Несвізького архіву представниками віленської влади у 1867 р. та видання на його матеріалах окремого тому документів. Детальніше писали про це Т.Є.Леонтьєва та М.М.Улащик.

Інформація Т. Леонтьєвої базувалася на передмові до виданої 1870 р. збірки документів. Дослідниця писала, що 1867 р. в Несвізькому архіві працювали завідувач відділу рукописів Віленської Публічної бібліотеки П.А.Гільтебрандт і завідувач археологічно-нумізматичного відділу Віленського музею А.Л. Миротворцев. Відібрані ними документи у 1870 р. були видані в окремому (7) томі "Археографического сборника документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси". Сюди увійшло 279 документів за 1433–1791 рр.: привілеї, листи і грамоти на маєтки, документи з історії запорозького козацтва і його стосунків з Річчю Посполитою та Росією, матеріали з історії церкви, міст, листи духовних осіб, світських магнатів, дипломатів тощо[166]. Ця дуже стисла інформація не може задовольнити, тим більше, що названі дослідники архіву в 1867 р. не займали ті керівні посади, на які вказує авторка – вони співпрацювали у Віленській Археографічній комісії і офіційно перший був помічником архіваріуса Центрального архіву, а другий – учителем гімназії.

Ширшу інформацію про обслідування Несвізького архіву подав М.М.Улащик. Він констатував, що у 1867 р. експедиція в складі П.А. Гільтебрандта і А.Л. Миротворцева "была направлена в Несвиж, "столицу" Радзивиллов (Минская губ.), с целью ознакомления с находившимся там архивом и отбора материалов для публикации. В те же годы был описан и частично издан архив Радзивиллов, находившийся в Кейданах". Дослідник припускав, що експедиція в Несвіж була спричинена запискою М.О.Кояловича, яку М.М.Улащик датував початком 1865 р. Тут

йшлося про велике значення Несвізького зібрання (на підставі віднайденого Кояловичем у Петербурзькій Публічній бібліотеці каталога Радзивіллівського архіву, складеного якимось польським ученим) як державного архіву Великого князівства Литовського до середини XVI ст[167].

Віднайдені нами матеріали дозволяють відтворити сам процес "підступів" рісійських діячів до архіву Радзивіллів, методи і мету докладених зусиль. Усе це ілюструє новий ракурс проблеми "русского дела в Северо-Западном крае".

У предмові до збірки Несвізьких документів 1870 р. П.А.Гільтебрандт повідомляв, що управління Віленського учбового округу з 1864 р. намагалося отримати дозвіл на ознайомлення з Несвізьким архівом (с. VII). Головним інспіратором справи, очевидно, дійсно був професор Михайло Осипович Коялович, який займався церковною історією Великого князівства Литовського, дізнався про велику цінність архіву Радзивіллів і переконав у потребі його вивчення віленських урядовців. У архіві І.П.Корнілова зберігся текст його доповідної записки, яка відрізняється повнотою інформації та розвитком стратегії проникнення до архіву від цитованої М.М. Улащиком. Очевидно, це є первинна записка Кояловича, бо тут подається розгорнутий опис архіву, його значення тощо. Це дає підстави датувати її 1864 р. (коли, за П.А. Гільтебрандтом, почалися спроби доступитися до архіву) чи початком 1865 р. (за відомим М. Улащику текстом). Коялович писав, що вказане "богатое собрание рукописных памятников западнорусской старины известное в ученом мире" – "государственное достояние Литвы" до 1551 р. "Все сколько-нибудь видные ученые этой страны и других стран работали в этом архиве, и все сколько-нибудь серьезные труды по истории западнорусской основаны на памятниках радзивилловского архива", – підкреслював дослідник. Коялович повідомляв, що сам дізнався про унікальний склад архіву з його рукописного опису, який серед паперів Чацького зберігається в Петербурзькій Публічній бібліотеці. Вчений наголошував, що російські дослідники не користувалися його документами, польські ж навмисне не

брали до уваги матеріали, "раскрывающие важнейшие стороны западнорусской жизни", і це зумовлює нагальну потребу відкрити архів для російських учених.

Коялович вважав, що Радзивілли, які зберігають лояльність до російської влади, "благодушно примут любознательность и русских ученых". У противному разі він вважав за можливе порушити справу про "совмещение русских государственных и ученых нужд с правами частной собственности на этот архив". Тобто, йшлося про доведення факту, що архів ("помимо воли, конечно, князей Радзивиллов") перебуває в неблагонадійних руках поляків, котрі мали відношення до повстання, можуть викрасти цінні пам'ятки, "что причинило бы невознаградимый вред правительственным делам и русской науке". Все це передбачало б огляд і реєстрацію архіву російськими чиновниками та догляд за усіма його відвідувачами (див. додаток № 7)[168].

Однак справу вирішити відразу не вдалося. Влада не наважувалася діяти методом примусу і політичної інспірації, який пропонував М.О.Коялович. Влітку 1866 р. попечитель Віленського учбового округу І.П.Корнілов особисто побував у Несвіжі, але йому так і не показали архів. Оповідаючи про це в одному з листів до колеги, М.О.Коялович наприкінці липня 1866 р. писав: "В Несвижский архив князей Радзивиллов мне можно было бы проникнуть только путем насилия, иначе невозможно". Однак застосувати силу для "ученых изысканий" він ніби-то не захотів, а точніше кажучи – не зміг спонукати владу до рішучих дій. Але Коялович нездоланно прагнув досягти мети. Тоді він, з'ясувавши, що місцеві вихідці з шляхетних родин мають доступ до архіву, запропонував Корнілову "заслати" спеціально підготовлену "свою" людину відповідного походження і статусу. Попечитель підшукав бажану кандидатуру, професор дав їй детальну інструкцію ("написал наставление, чего искать и как действовать"), а сам зібрався до Новогрудка та Жировиць – ближче до Несвіжа, "чтобы при первой возможности прибыть туда самому или помогать издали". Всі чекали лише згоди генерал-губернатора К.П.Кауфмана. Але, як писав Коялович, він не зміг

утримати таємницю, і управління Несвізького архіву очевидно дізналося, "что доискиваются входа в этот архив"[169] (див. додаток №8).

Проте й ця спроба потрапити до архіву Радзивіллів не вдалася. У серпні Коялович повідомляв завідувача рукописного відділу Петербурзької Публічної бібліотеки Афанасія Бичкова: "С двух сторон подъезжал к Несвижской библиотеке рукописей, но не мог попасть". У Новогрудку і Жировицях він отримав повідомлення, що управляючий нікого не хоче пускати, боячись втратити посаду, у разі ж насильного входження – поскаржиться Радзивіллам. І хоч Коялович ще сподівався на допомогу генерал-губернатора Кауфмана, але все ж не мав спокою: "Досадно такое бессилие науки и все из-за мелочи"[170].

Гризоти Кояловича не були безпідставними. Попри його бурхливу діяльність і численні апеляції до начальства краю, Кауфман все ж нічого не робив зопалу. Він звернувся за роз'ясненням до мінського губернатора П.Н.Шелгунова. Останній же відразу охолодив пил Кояловича. Шелгунов відписав і Кауфману, і Корнілову, що в даний момент не має жодного приводу для офіційного відрядження у Несвіж будь-кого. Якщо б навіть і був, то не мали б можливості довго працювати в архіві. Інакше це було б порушенням права приватної власності. Шелгунов не без іронічного натяку на несерйозність заміру Кояловича підкреслював, що результат "ученых изысканий", здобутих напівлегально і з поспіхом був би сумнівний за змістом, та й за формою, легко вразливий для "оппонентов из лиц, не сочуствующих русскому делу". Шелгунов зобов'язувався спробувати піти нормальним офіційним шляхом і добитися дозволу на працю в архіві від його завідувача. Попри це, мінський губернатор справедливо зауважував, що найкращий шлях – через міністра народної освіти отримати дозвіл від самих Радзивіллів, поготів вони "вообще не отличаются исключительным сочуствием полонизму и нерасположенностью к русской народности". Сам Шелгунов зобов'язувався вжити заходів щодо збереження архіву без втрат (див. додаток №10)[171].

Варто відзначити явну моральну перевагу поглядів на проблему мінського губернатора, якому йшлося про імідж російської влади, право власності та елементарної поваги до кн. Радзивіллів і служителів їх архіву. Зауважимо, що цей приклад є доказом неоднозначності й чималого діапазону позицій представників "русского дела в Северо-Западном крае" навіть з-поміж вищої адміністрації. Цікаво, що саме запропонований Шелгуновим шлях і був задіяний. Наступник К.П.Кауфмана граф Е.Т.Баранов через міністра народної освіти та дипломатичну місію дістав дозвіл від кн. Радзивілла на працю в його архіві з науковою метою чиновників Віленського учбового округу в 1867 р. Гадаємо, що в цій справі важливу роль відігравало положення родини Радзивіллів в Російській імперії. На відміну від Сапєг, вони не мали формальної причетності до повстанців, продемонстрували лояльність владі, залишились при всіх маєтностях і з правом купувати нові.

Радзивілли впродовж XIX – поч. XX ст. мали досить стабільні та лояльні стосунки з російським урядом й імператорським двором. Вони регулярно (1838, 1845, 1867, 1899, 1914 рр.) діставали підтвердження князівського титулу. Збереглося також досить значне листування представників роду з російськими імператорами, придворними; прохання, подані в Сенат та в різні урядові заклади[172].

У мінській частині несвізького архіву Радзивіллів збереглося листування ордината кн. Вільгельма Радзивілла з різними офіційними особами російської адміністрації за 1854–1866 рр.[173], з яким нам не вдалося ознайомитися. Ймовірно, тут збереглося також листування щодо експедиції віленських чиновників у Несвіж.

Надто високий ранг власників Несвізького архіву вимагав від адміністрації краю та центральної влади поважливого ставлення до їх власності. Окрім того, "муравйовська доба" відійшла в минуле, політика управління краєм потребувала більшої гнучкості, розважливості та лібералізації. В архівних заняттях чиновників учбового округу, як вже зазначалося, ніби повернулася

"рум'янцевська доба" фронтальних пошуків і збереження комплексів документів. Ситуація з Несвізьким архівом була нестандартною: він добре зберігався, був непогано впорядкований; тому тут завдання полягало у його перегляді та відборі документів. Останнє спричинило до висунення на перший план "русского дела", тобто копіювання і публікації лише тих матеріалів, що ілюстрували минуле "русской народности".

Звернімося до двох варіантів звіту П.А.Гільтебрандта та А.П.Миротворцева про свою експедицію в Несвіж 1867 р. Один було подано І.П.Корнілову (дод. №11), а інший вміщено у передмові до публікації збірки документів 1870 р. (дод. №12).

Чиновники прибули в Несвіж у 20-х числах червня і працювали увесь серпень 1867 р. З архівом їх ознайомив завідувач Малиновський. Колекція виявилася "раз в десять больше Сапежинской". Чиновників вразив внутрішній розподіл архіву: документи історичні; адміністративні та юридичні; грамоти й листи на пергамені та папері; окрема збірка листів. Усі чотири відділи були описані й мали покажчики – іменні та географічні. Описи були здійснені завідувачем архіву Симоновичем та Богуш-Шишкою. Загалом в архіві служили два архіваріуси та два помічники і на них Радзивілли витрачали щороку 2000 крб. серебром. Передбачалося, що до кінця1867 р. архів буде цілком описаний і закритий: частину його передадуть Вітгенштейнам, а іншу перевезуть до Берліна, де має бути розташований також познанський архів Радзивіллів. На той час архів був відкритий для праці щоденно.

Щодо змісту документів, П.А. Гільтебрандт повідомляв, що вони містять пам'ятки з XIV по XIX ст. Документи XIV ст. майнового характеру написані виключно латиною, що в доповідній пояснювалося так: "Все эти документы галицкие и великопольские, где, как известно, в то время, благодаря иезуитам, юридический язык в судах и частных сделках был исключительно латинский". Досить показове для характеристики загальних історичних знань Гільтебрандта твердження: як єзуїтів ще далеко не було у XIV ст. (орден затверджено Папою в 1540 р.),

так і латинська мова в галицьких судах тієї доби ще не звучала. Далі чиновник повідомляв, що таки знайшов 30-40 "руських грамот" XV-XVI ст. ("большею частью купчих крепостей на землю"), саме вони підлягали копіюванню, а дві були навіть сфотографовані для ілюстрації "местного письма и языка".

Підсумовуючи загальну оцінку матеріалів архіву, Гільтебрандт констатував: "Словом, русского языка очень мало в Несвижском архиве, а русского православного духа и совсем нет". Він знайшов лише уривок Слуцького літопису початку XV ст. у латинській транскрипції XVIII ст.

Проте П.А. Гільтебрандт все ж не зміг обминути цікаве листування (польсько- та латиномовне): 88 листів кн. К.К.Острозького, бл. 20 листів кн. Слуцьких та ін. Чиновник зазначав: "Досаднее всего, что даже и в XVI в. эти лица уже писали по-польски". Він вважав за потрібне скопіювати найцікавіші листи.

Чиновники за два тижні переглянути всі описи і виявили документи для копіювання, яке було доручене спеціально найнятим писцям. Передбачалося, що після складання тому документів їх ще раз доведеться звірити з оригіналами в Несвіжі. "Так по моему мнению, – завершував Гільтебрандт, – должна продолжаться и кончиться Несвижская экспедиция"[174].

Текст доповідної записки І.П.Корнілову свідчить про спрямованість експедиції на пошуки "руських документів" та "православного духу", а не відбір пам'яток за принципом пріоритетної важливості для насвітлення історії краю. Отже, офіційне завдання передбачало виключно добір документів – ілюстрацій до споконвічності "русского дела" в краї. Відбір і копіювання інших документів були справою особистого розсуду чиновників. Зазначимо, що вони все ж таки скористалися цією нагодою.

Офіційний варіант звідомлення, опублікований у 1870 р., мав майже виключно інформативний характер, що забезпечувало позірну безсторонність і переконувало читача у науковому об'єктивізмі дослідників архіву, які однаково повно описували все наявне зібрання. Окрім того, цей опис архіву був здійснений після повторного відвідування Несвіжа Гільтебрандтом та Миро-

творцевим у 1869 р. задля звірки текстів 400 документів, підготовлених до друку (с. VI–VII). В офіційній довідці подавався, головним чином, цифровий матеріал: 334 360 описаних документів архіву Вітгенштейнів; 217 800 листів, 14 800 родових документів, 6 600 мішаних документів власне радзивіллівського архіву. Всього ж – 589 806 документів, які добре описані, розміщені й легко знаходяться при потребі.

П.А.Гільтебрандт пропонував І.П.Корнілову (25 травня 1868 р.) окремою брошурою надрукувати оглави Несвізького (VII), Ковенського і Супрасльського (IX) томів, "предпослав ей маленькую историческию записку о нашей импровизированой комисии с подробным отчетом всех расходов"[175].

Відібрані в Несвізькому архіві документи не були повністю опубліковані. Перед самим виходом тому, в 1869 р. наново звірялося 400 документів, підготовлених до друку, але до сьомого тому "Археографического сборника" увійшло лише 279. У книзі були вміщені привілеї та жалувані грамоти (лісти) на маєтності (головно XV ст.), документи стосовно Люблінського сейму 1569 р., цілий комплекс документів з історії церкви (листи віленського Свято-Духівського Православного братства, єп. Могилівського Ієроніма Волчанського, архімандритів Слуцьких Феодосія Василевича та Михайла Козачинського, митрополитів Київських – Михайла Рогози, Йосифа Рутського, Іова Борецького, Рафаїла Корсака, Тимофія Щербацького, єп. Володимирського Мелетія Хребтовича, єп. Львівського Леона Шептицького, єп. Луцького Кипріана Стецького, Києво-Печерського архімандрита Петра Могили, Могилівських і Полоцьких ієрархів Ієроніма Волчанського, Георгія Кониського, Антонія Селяви, Флоріана Гребницького, архімандритів Слуцьких та ін.), документи стосовно запорозького козацтва, державної політики та приватного побуту, історії міст, історії євреїв тощо.

У передмові автори заначали, що серед числа скопійованих, але не опублікованих документів були листи митрополита Й.В.Рутського та його заповіт 1632 р., листування уніатських

митрополитів Селяви, Корсака, православних ієрархів Діонісія Балабана, Петра Могили, гетьманів І.Виговського, П.Тетері, російських діячів – Головкіна, Дашкова, Рєпніна, Мініха, Трубецького, Оболенського, Лопухіна, Воронцова, Паніна, церковних ієрархів XVIII ст. – Шептицького та Г. Кониського. В цілому видавці зазначали, що цей том є лише десятою частиною гідних видання несвізьких документів. Наприклад, матеріали з "глубоко любопытной истории протестантизма, кальвинизма и социанизма в б. ВКЛ..., истории иезуитов... истории Радзиволовского и родственных с ними родов и проч." Дослідники рішуче наголошували: "Издатели считают своим долгом заявить, что подробное изучение Несвижского архива доставит для исторической науки целые томы интереснейшего материала"[176].

Подвійність позиції авторів зримо демонструє саму подвійність "русского дела": вивчати, зберігати і мати уяву про увесь комплекс матеріалів, а видавати лише те, що прямо стосується "русской идеи" та православ'я.

Іншу, цілком однозначну позицію заняв перший інспіратор пошуків у Несвіжі проф. М.О.Коялович. У листі до І.П.Корнілова 13 серпня 1867 р., після того як перша екпедиція повернулася до Вільно, він писав: "Слышу, что и ваша и наша экспидиция в Несвиж оказались напрасными: надули нас ляхи! Постараюсь отплатить им за это"[177]. Що мав на увазі Коялович під "надули ляхи": чи те, що в Несвіжі щось приховали і не показали чиновникам, чи те, що латино- та польськомовний архів Радзивіллів продемонстрував глибину історичних коренів польськомовної магнатерії (тобто "історичні ляхи")? І як та кому збирався мстити Коялович: не давати посилань на джерела в своїх працях, щоб дошкулити польським історикам, чи підкреслювати негативізм діяльності в краї "історичної Польщі"? Здається, що автор "Литовской Церковной Унии" (СПб., 1859–1861. Т. 1-2) діяв у обох напрямах[178].

Що ж мав на увазі Коялович, пишучи про "Вашу і нашу" експедиції. Одночасно з віленською в Несвіжі побувала петербурзька експедиція в складі Єлеонського та Костомарова. Їхня

праця в архіві подвійно задокументована. З одного боку, несвізькі архіваріуси чітко зафіксували діяльність обох груп[179]. З іншого – був опублікований звіт М.І.Костомарова. Вчений підкреслював, що це "одно из багатейших собраний документов, относящихся к истории Польши и Великого княжества Литовского". Історик дав також загальну інформацію про склад і зміст архіву: грамоти і акти; книги (60) з історичними документами (від 1349 р.); листи (переважно XVIII ст.)[180]. Проте Петербурзька археографічна комісія не змогла нічого вивезти з архіву і, здається, навіть не отримала якихось копій.

Цілком зрозуміло, що усі використані нами матеріали відбивають суть справи "з російського боку" і дозволяють з'ясувати різні спектри погляду на Несвізький архів російських чиновників та науковців.

Не менш цікавим видається також погляд "з іншого боку" – тобто з боку адміністрації Несвізького архіву та самих Радзивіллів. Адже відомо, що власники пильно слідкували за своїм архівом та його функціонуванням. Для несвізьких архіваріусів були розроблені спеціальні інструкції про чинність та впорядкування архіву (XVIII–XX ст.); вони мали регулярно звітувати про свою роботу та стан архіву, складати необхідні довідки тощо. Показовими є звіти й доповідні записки архіваріусів Шилановича, Форстера та ін[181]. Як вже зазначалося, листи ордината несвізького кн. Вільгельма Фридеріка Павла Миколая Радзивілла (1791–1870) з російською адміністрацією збереглися і відбили офіційний погляд на справу[182]. З іншого боку, збереглися також особисті документи та листування архіваріуса Ромуальда Симоновича[183], де, ймовірно, зафіксована неофіційна оцінка домагань віленських чиновників, адже Симонович найбільш адекватно (і теоретично, і практично) уособлював погляд на справу "другої сторони". Проте, на жаль, матеріалами мінського архіву нам не вдалося скористатися. Здається, що вносячи контроверсійний погляд, вони все ж суттєво не впливають на розкриття головної теми нашого дослідження про "русское дело" з точки зору його ідеологів, керівників, творців та виконавців.

* * *

Отже, на прикладі еволюції розуміння значення, потреби збереження та вивчення двох магнатських архівів Сапєг і Радзивіллів ми намагалися висвітлити головні фази "русского дела в Северо-Западном крае" за півстоліття на терені історично-археографічної діяльності. Політичний фактор та державна ідеологічна доктрина, зберігаючи свою принципову суть, але видозмінюючись за формою, наклали значний відбиток на вказану сферу вивчення краю. Пошук руськості й православності регіону з давнини відразу визначав негацію магнатських архівів, власники яких були гаданим "історичним антиподом" русько-православному народу. Польські чи пополыцені, католицькі чи покатоличені, як і уніатські чи протестантські родини магнатерії і шляхти в очах російської влади, чиновництва та історіографії впродовж усього XIX ст. уявлялися якщо не "зрадниками" чи "запроданцями", то прийшлим, чужим, інородним елементом. Ясно, що їх архіви апріорі мали містити підтвердження цієї "аксіоми", а тому не бралися попервах до уваги, особливо після повстання 1830-1831 рр. Ініціативи графа Рум'янцева та колекціонерів мали приватний характер, а епізодичне втручання Археографічної комісії з Петербурга не допомагало справі через необізнаність з місцевою історією та її можливим відображенням в архівах, причому особливо в магнатських. Лише з поступовою зміною форм прояву "русского дела" і з його вертикальним та горизонтальним розширенням місцева російська влада з'ясувала потребу проникнення в усі сфери сучасного і минулого життя краю. Фронтальне дослідження "слідів старовини" вивело на новий щабель архівні студії, які не могли не вийти на магнатські архіви, зокрема діючий архів Радзивіллів та конфісковані зібрання, зокрема Сапєг. Опрацювання їх відбувалося у двох напрямах: загальне ознайомлення та реєстрація; відбір документів для друку. Саме в цій другій фазі йшлося про ідеологічний бік "русского дела", і в цьому ракурсі воно було загалом скомпліковане. Перша ж фаза також є "русским делом", але з позитив-

ним відтінком: російські чиновники впорядковували, зберігали архіви і створювали повну інформаційну базу про їхній зміст.

Підкреслимо, що змальований вище процес у реаліях далеко не був однозначним. Наведені матеріали показують, що на усіх фазах еволюції "русского дела в Северо-Западном крае" його реалізація була багатоплановою. Це залежало від конкретних виконавців, їхнього загального розвитку, допитливості, свідомості, політичної заангажованості тощо. Матеріали засвідчують, що на різних рівнях – від верхівки владних структур до конкретних виконавців – модель поведінки не була однозначно заідеологізованою в дусі шаблонної "русской идеи". Гадаємо, що це стало одним з факторів уповільненості процесу русифікації краю, хоч ця теза і може видатися парадоксальною.

Насамкінець зазначимо, що окрім конкретних результатів, ми намагалися також предметно обґрунтувати незужитий належним чином методологічний напрям історично-археографічних студій. Маємо на увазі той прикрий факт, що загалом усталилася традиція оцінки археографічних видань та архівних занять, зокрема XIX ст., на підставі виключно самих видань джерел чи опублікованої офіційної інформації. Такий підхід є методологічно хибним. Навіть ті два невеличкі приклади, досліджені в нашій розвідці, дозволяють стверджувати потребу більш уважного, навіть детальнішого за аналіз власне публікацій вивчення "конвойного" матеріалу: усіх неофіційних документів, з'ясування захованих пружин і чинників, впливу суб'єктивних факторів, побутових і технічних обставин праці тощо. Лише це дає можливість поставити історично-археографічну працю діячів XIX ст. в контекст епохи, в середовище неформальної життєдіяльності її творців та інспіраторів, бо людський фактор, а не гаданий шаблон все ж лежить в основі як загального історичного процесу, так і названих конкретних його проявів.

1 *Корнилов И.П.* Русское дело в Северо-Западном крае. Материалы для истории Виленского учебного округа преимущественно в муравьевскую эпоху. СПб., 1908.

[2] Див. також: *Чесноков В. И.* Правительственная политика и историческая наука России 60-70-х годов XIX в. Воронеж, 1989; *Цьвікевич А.* "Западнорусcизм": Нарысы з гісторыі грамадзкай мысьлі на Беларусі у XIX і поч. XX в. Мінск, 1993; *Мяркіс В.* Праблема паланізацыі і русіфікацыі у Літве XIX ст.: "Літоўская нацыя" і "літоўскі народ" // Беларусіка – Albaruthenica. Мінск, 1994. С. 34-39; Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії. К., 1997.

[3] *Jasnowski J.* Mikołaj "Czarny" Radziwiłł. Warszawa, 1939.

[4] *Markowski F.* Zamek Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki w Nieświeżu // Kwart. Architektury i Urbanistyki. 1964. R. 9. N 2. S. 155-172; Z dokumentów Xięcia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła zwanego Sierotka. Warszawa. – T.1. 1905; T.2. 1936; *Sajkowski A.* Od Sierotki do Rubeńki. Poznań, 1965; Mikołaj Krzysztof Radziwiłł "Sierotka". Podróz do Ziemi Swiętej, Syrii i Egiptu 1582-1584. Warszawa, 1962.

[5] *Górzyński S.* Rodzina Radziwiłłów i ich tytuly // Radziwiłłowie herbu Trąby. Warszawa, 1996. S.45-56.

[6] *Jakubowski J.* Czy istnieli kniaziowie nieświescy? // Ateneum Wileński. 1923. R. 1. S. 1-9; *Tauroginski B.* Nieśwież. W., 1937; *Idem.* Z dziejów Nieświeża. W., 1937; *Gruszecki A.* Fortyfikacje zamky w Nieświeżu // Kwartalnik architektury i Urbanistyki. 1965. R. 10; *Bersohn M.* Dawna zbrjowna książąt Radziwiłłów w Nieświeżu. W., 1904; *Barwiński E.* Archiwum ks. Radziwiłłów w Nieświeżu. Rys jego historii i sprawozdanie z poszukiwań // Archiwum Komisji Historycznej PAU. 1909. t. XI; *ZielińskaT.* Archiwa Radziwiłłów i ich twórcy // Archeion. 1978. T. 66. S.105-129; Несвізькі гродські книги (витяги) XVI-XIX ст. // ЦДІА України у м. Києві. Ф.257, оп.1, спр. 11, 486 арк.

[7] Polska Akademia Nauk. Biblioteka Kórniska. Drial rękopisów. BK 1320. S. 1-42; Нац. архів Респ. Беларусь. Ф. 694, оп. 1, спр. 438, 450; *Голенченко Г.Я.* Крупные светские частновладельческие библиотеки Белоруссии и Литвы вт. пол. XVI – серед. XVIII вв. // Федоровские чтения. 1982. М., 1987. С.103–104.

[8] Генеалогія кн. Радзівіллів // РНБ ВР. Авт. Дубровського № 124, Польща, спр. 21–23 (ХУII ст.); НБУВ НАН України. ІР. Ф. 1, спр. 1791 (XVIII ст.); Національний архів Республіки Беларусь (далі – НАРБ) Ф.694, оп.1, спр. 1-50; *Borowski E.* Genealogie niektórych polskich rodzin utytułowanych. Buenos Aires, Paris, 1964. T.2; *Bartoszewicż K.* Radziwiłłowie. Warszawa, Kraków, 1928; *Kotlubaj E.* Galeria Nieswiezska portretow Radziwiłłówskich. Warszawa, 1857; Icones familiae ducalis Radvillianae. 1758 (перевид.: SPb., 1875); Biuletyn historii sztuki. Warszawa, 1977. N1. S.62-72; *Semkowicz W.* Tradycja o kniaziowskim pochodzeniu Radziwiłłów w świetle krytyki historycznej // Kwartalnik Historyczny. 1920. T. XXXIV; *Malczewska M.* Początki rodu Radziwiłłów. Przegląd i krytyka badań // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A.Mickiewicza w Poznaniu. Historia. 1971. Z.11. S.5-22; *Sulerzyska T.* Galerie obrażów i "Gabinety Sztuki" Radziwiłłów w XYII w. // Biuletyn Historii Sztuki.

Warszawa, 1961. R. XIII. N 2. S. 90–93; *Nowakowski T.* Die Radziwills. Die Geschichte einer grossen europäischen Familie. München, 1967; *Sajkowski A.* Od Sierotki do Rybeńki. W kręgu radziwiłłówskiego mecenatu. Paris, 1965; *Chachaj M.* Edukacje Radziwiłłów. L. 1979; Albrecht Stanisław Radziwiłł. Memoriale rerum gestarum in Polonia 1633-1656 / Oprac. A. Przyboś i R.Zelewski. Wrocław, 1968-1975. T.1-5; *Radziwiłł A.F.* Losy najstarszej linii ks. Radziwiłłów. Wilno, 1926; *Mackiewicz St.* Dom Radziwiłłów. Warszawa, 1990; *Zielińska T.* Radziwiłłowie herbu Trąby – dzieje rodu // Radziwiłłowie herbu Trąby. Warszawa, 1996. S.2-43.

9 Збереглося кілька інвентарів Несвізького архіву та бібліотеки кінця XVII-XVIII ст.: НАРБ. Ф.694, оп.1, спр. 408 (1694-1699 рр.), спр. 411, 412, 417 (XVIII ст.) – інвентарі архіву; спр. 450, 585 – каталоги бібліотеки.

10 *Marciniak R.* Acta Tomiciana w kulture politycznei Polski okresu Odrodzenia. W.-P., 1983.

11 *Radziszewski F.* Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych [...] Kraków, 1875. S. 52.

12 На жаль, спеціальні дослідження даного неймовірно цікавого сюжету (фальсифікати Радзивіллів) нам не відомі. Побіжні згадки див.: *Jakubowski J.* Archiwum państwowe Wielkiego Księstwa Litewskiego i jego losy // Archeion. 1931. T.IX. S.1-17.

13 *Грицкевич А. П.* Документальные материалы архивов БССР по истории частновладельческих городов // Вопросы архивоведения и источниковедения в БССР. Минск, 1971. С. 333-334; *Леонтьева Т. Е.* Несвижский архив князей Радзивиллов (обзор документальных материалов) // Научно-информационный бюллетень Архивного управления при Совете Министров БССР. Минск, 1961. №2 (9). С. 13.

14 *Николаев Н. В.* Несвижская библиотека князей Радзивиллов // Книга в России XVIII – середины XIX вв. Л., 1989. С. 142-143.

15 *Грицкевич А.П.* Документальные материалы... С. 334.

16 НАРБ. Ф.694, оп.1, спр. 430.

17 А на думку Е.Барвінського та Терези Зелінської, "розпорошення" архіву відбулося вже в 1814-1838 рр., коли з ним працювала Комісія та Прокураторія Порадзивіллівська на чолі з Миколою Малиновським: деякі цінні документи перейшли до бібліотеки Чарторийських, Качинських та в Курницьке зібрання. Див.: *Barwiński E.* Archiwum ks. Radziwiłłów. S.27; *Zielińska T.* Archiwa Radziwiłłów. S.117-118.

18 *Radziszewski F.* Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach. S. 53.

19 *Перевощиков В. М.* Роспись книгам и рукописям имп. Рос. Академии. СПб., 1840; *Родосский Д.С.* Описание 43 рукописей, принадлежавших СПб. ДА. СПб., 1893; *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. К., 1892. Т. 1. Кн. 2. С. 1239-1241.

[20] НАРБ. Ф.694, оп.1, спр.421.

[21] Там само, спр. 98, 260.

[22] Aleksander Fryderyk Radziwiłł. Losy najstarszej linii Radziwiłłów. Wilno, 1926.

[23] ЦДІА України у м. Києві. Ф.257, оп.1, спр. 132, арк. 1-5 зв.

[24] НАРБ. Ф.694, оп.1, спр. 431, 432.

[25] Інформацію про представників роду Радзивіллів XIX-XX ст. див.: *Radziwiłł M.* One of the Radziwiłłs. London, 1971.

[26] НАРБ. Ф.694, оп.1, спр. 435.

[27] Там само, спр. 439.

[28] Там само, спр. 429 (інвентар 1816 р.), спр. 244 (1846 р.), спр. 108 (1857 р.), спр. 109 (1861-1866 рр.), спр. 276 (серед. XIX ст.) та ін.

[29] *Radziszewski F.* Wiadomosc historyczno-statystyczna o znakomitsych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych... S.53-54.

[30] Історія Несвізького архіву та його переміщень детально описана останнім придворним архіваріусом князів Радзивіллів Болеславом Туган Тауругінським в дослідженні "Geneza powstania Archiwum Radziwiłłów oraz wartość zbiorów dla nauki polskiej" (Warszawa, 1955), рукопис якого зберігається у варшавській Bibliotece Narodowiej (Nr. akc. 9067 pt.)

[31] Див. звіт М. І Костомарова: Летопись занятий Археографической комиссии. СПб., 1870. Вып. У, отд. ІУ: протоколы. С. 16-21.

[32] ЦДІА України у м. Києві. Ф. 262, оп. 1, спр. 31, арк. 4, 11 зв.; НБУВ НАН України. ІР. Ф. X, спр. 7699, арк. 8.

[33] *Леонтьева Т. Е.* Документальные материалы фонда князей Радзивиллов как исторический источник // Вопросы архивоведения и источниковедения в БССР. Минск, 1971. С. 306–308; *Её же*. Несвижский архив. С 13-14.

[34] Огляд змісту названих архівів див.: *Buczek K.* Archiwa polskie // Nauka Polska. 1930. T.XII. S.76-81; *Smoleńska B., Zielińska T.* Archiwa prywatne w Arciwum Głównym w Warszawie (Archiwa magnackie) // Archeion. 1962. T.38. S.187-193; *Zielińska T.* Archiwa Radziwiłłów. S.117, 126; *Bańkowski P.* Polskie archiwa magnackie w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w Kijowie // Archeion. 1964. t.XL. S.172-173; *Баранович А.И.* К изучению магнатских архивов Украины // Проблемы источниковедения. М., 1956. Сб. 5. С.146-158; *Егелявичюс С.З.* Поместные и родовые архивы в государственных хранилищах Литовской ССР // Материалы межресп. конф. по источниковедению и историографии народов Прибалтийских республик Союза ССР. Источниковедение. Вильнюс, 1978. С.47-51; Архіви України. 1967. №1. С.79-83 (огляд Я.Р.Дашкевича).

[35] *Radziszewski F.* Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych [...] Kraków, 1875. S. 34,56; Radziwiłł Bogusław. Autobiografia. Warszawa, 1979; *Kętrzyński W.* Szkice. Olsztyn, 1977. S.61-62.

[36] ЦДІА України у м. Києві. Ф.257, оп. 1, спр. 132, арк. 1-2 зв.

[37] НАРБ. Ф.694, оп. 1, спр. 281, 284.

[38] Rodowód Książąt Sapiehów. Paryż [1860]; *Labarre de Raillicourt D.* Histoire des Sapieha. Paris, 1970; Księga sapieżyńska. Kr., 1982; Sapiehowie. Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe. Petersburg, 1890-1891. T.1-2; *Kieniewicz S.* Adam Sapieha (1828-1903). Lwów, 1939; *Malinowska I.* Pałac Sapiehów. W., 1972; *Skowronek J.* Ź magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu. Aleksander Sapieha. W., 1992; *Sapieha L.* Wspomnienia (z lat od 1803 do 1863 r.) Kr., 1912; Dębięki L. Puławy (1762-1830). Lwów, 1887-1888. T.104; *Tarnowski S.* Leon Sapieha. Kr, 1878; *Potocki L.* Wspomnienia o Świsłoczy Tyszkiewiczowskiej, Dereczynie i Różanie. Wilno, 1912; *[Pruszkowski J.]* P.J.K. Podlasiak, Kodeń Sapiehów... Kr., 1898; *Popowska M.* Rys dziejów kartuzji bereskiej w latach 1648-1831 // Ateneum Wileński. 1938. T.13; *Aftanazy R.* Dzieje rezydencji magnackich na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Wr., 1991; Матеріали з історії роду Сапег XVII-XVIII ст. // НАРБ. Ф.694, оп.1, спр. 247.

[39] *Radziszewski F.* Wiadomość historyczno-statystyczna... S. 27; *Domańska H.* Ż dziejów biblioteki kodeńskiej Sapiehów // Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi. W., 1975. Z. 1.

[40] *Bartoszewicz J.* Jan Fryderyk Sapieha // Tygodnik ilustr. 1861. R.8; Księgozbiór Konstancji Sapieżyny w świetle inwentarza z 1757 r. // Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi. W., 1976. Z. 2; *Łoski J.* Genealogia portretowa Sapiehów w kościele parafialnym świętej Anny w Kodniu. W., 1856; *Domańska H.* Z dziejów biblioteki kodeńskiej Sapiehów // Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi. W., 1975. Z. 1.

[41] *Busse K.H.* Leo Sapieha, litanischer Grosskanzler und Grossfeldherr // Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's. Riga, 1845. Bd. 3. S. 231-304; *Saverčanka I.V.* Kancler Vjalikana Knjastva Leŭ Sapeha. Minsk, 1992; *Kognowicki K.* Żywot Lwa Sapiehy. Radom, 1830; Żywot Lwa Sapiehy / Wyd. K.J. Turowski. Sanok, 1855.

[42] *Голенченко Г. Я.* Крупные светские частновладельческие библиотеки. С. 105–106.

[43] *Olszewicz W.* Z dziejów bibliotek i miłośnictwa książek w Polsce w XVIII wieky / / Roczniki Biblioteczne. 1968. R.12; *Zielińska Z.* Walka "Familii" i reforme Rzeczypospolitej 1743-1752. W., 1983.

[44] Sapiehowie. Materjaly historyczno-genealogiczne i majętkowe. Petersburg, 1980, T. 1.

[45] *Radziszewski F.* Wiadomość historyczno-statystyczna . . . S.72.

[46] Księga pamiątkowa w 50-letnią rocznice powstania roku 1830. Wr., 1960.

[47] *Misztołt A.A.* Historia[...] domus Sapiehanae... Wilno, 1724; *Kognowicki K.* Zycie Sapiehów. W., 1791-1792. T.1-3; *Kognowicki K.* Żywot Lwa Sapiehy. Radom, 1830.

[48] *[Ożarowski K.]* Les Sapieha. Etude généalogique. Wilno, 1872; *Sapieha K.N.* Listy... w latach 1773, 1774, 1775 i 1776 do matki pisane. Wilno, 1851 /

J.Kraszewskiego; *Bartoszewicz J.* Józef Sapeiha // Pismo zbiorowe wileńskie na r. 1859. Wilno, 1859.

[49] Archiwum Domu Sapiehów / Wyd. A. Prochaska. T.1. (1575-1606). Lwów, 1892; *Sawczyński H.* Mikołaj Krzysztof Radziwiłł i Lew Sapeiha na podstawie ich korespondencji // Przewodnik Naukowie i Literackie. 1887. R.15. S.638-644, 721-731, 814-821.

[50] *Wittyg W.* Exlibrisy bibliotek polskich XVII i XVIII wieku. W., 1903; *Bańkowski P.* Polskie archiwa magnackie w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w Kijowie // Archeion. 1961. T. 40. S.161-189; *Bańkowski P.* Polskie archiwa osobiste, rodzinne i rodowe, znajdujące się w radzieckich zbiorach państwowych // Archeion. 1967. T.47; Sapiegu giminės dokumentai. Fondo aprašas F. Nr. 1292 – Документы рода Сапегов. Опись фонда № 1292. Vilnius, 1995. P.28-53; Rankraščiu rinkiniai / Sud. V. Abramavičius. Vilnius, 1963. P. 192-194; Rankraščiu skyriaus rinkiniu rodyklė / Sud. N. Šulgienė. Vilnius, 1990. P.28; *Енгель А.* Описание дел, хранящихся в Архиве Виленского генерал-губернаторства. Вильно, 1870. Т.1. Ч.2; Опись документов Виленского Центрального Архива древних актовых книг. Вильно, 1901-1913. Т.1-Х.

[51] *Marelowski*. O znaczeniu prac rewindykacyjnych muzealnych Delegacji Polskiej w Moskwie dla historji ogólnej i historii kultury polskiej // Держархів Львівської обл. Ф. 26, оп. 11, спр. 92, арк. 12, 18; *Tyszkowski K.* Rewidykowanie rękopisy Biblioteki Publicznej w Petersburgu jako material badań historycznych // Там само. Спр. 29, арк. 3–5; *Suchodolski W.* Stan wykonania art. XI. Traktatu Ryskiego w stosunku do archiwów państwowych // Там само. Спр. 27, арк. 3-13.

[52] *Бобровский П.О.* Антоний Юрьевич Сосновский: Историко-биографический очерк. Вильно, 1890; *Бобровский П.К* биографии М. К. Бобровского. СПб., 1890; *Улащик Н.Н.* Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. М., 1973.

[52a] *Beauvois D.* Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803-1832. T. 1. Uniwersytet Wileński. Rzym, Lublin, 1991. S. 215-217, 244, 249-250; *Skowronek J.* Wileński Okręg Naukowy – próba nowej interpretacji (Na marginesie książki D. Beauwois) // Przegląd historyczny. Warszawa, 1978. № 3. S. 523-536; *Mościcki H.* Promieniści. Filareci. Filomaci. Warszawa, 1916; *Janowski L.* Słownik bio-bibliohraficzny dawnego Universytetu Wileńskiego. Wilno, 1939.

[53] РНБ. ВР. Ф.440, спр. 6, арк. 1-4.

[54] ЧОИДР. 1864. Кн. 2. С. 38.

[55] НАРБ. Ф. 694, оп.1, спр. 384.

[56] РДІА у СПб. Ф. 733, оп. 66, спр. 101, арк. 1-25; Ф. 1151, оп. 2, 1835 р., спр. 52; Бібліотека Чарторийських (Краків), рукоп. 2078.

[57] *Николаев С.И.* О коллекции Игнатия Онацевича // Духовная культура славянских народов. Литература. Фольклор. История. Л., 1983. С. 197–200; *Iwaszkiewicz J.* Ighacy Zegota Onacewicz – historyk Litwy // Studia i materiały z

dziejów nauki polskiej. Warszawa, 1961. Ser. A, zesz. 4. S. 41–126; *Szybiak I.* Onacewicz I. Z. // Polski słownik biograficzny. Warszawa, 1979. T. XXIY/1. Zesz. 100. S. 63-64.

58 Panowanie Kazimierza Jana Alberta i Aleksandra Jagiellończyków. Warszawa, 1828. T. 1–2; Panowanie Henryka Walezyńsza i Stefana Batorego. Warszawa, 1823.

59 Северный архив. 1822. Ч.IV. № 24. С. 474-485.

60 Акты относящиеся к истории Западной России, собраннъіе и изданъіе Археографической комиссией. СПб., 1848. Т. 1. С. 1.

61 СПб відділення Архіву РАН. Ф. 133, оп. 1, спр. 132, арк. 1-16.

62 Там само, спр. 174, арк. 1-10.

63 Там само, спр. 207, арк. 1-20.

64 Там само, спр. 194, арк. 1-19.

65 ЖМНП. 1837. № 9. С. 556, 570-571.

66 АЗР. Т. 1. С. 1, II.

67 Архів СПб відділення Інституту історії РАН. Ф. 276, оп.1, спр. 120.

68 Держархів Львівської обл. Ф. 26, оп. 11, спр. 288 (копія, оригінал – в Ossolineumi); *Николаев С.И.* О коллекции Игнатия Онацевича // Духовная культура слявянских народов. Литература. Фолькльор. История. Л., 1983. С. 197-209.

69 ЧОИДР. 1864. Кн. II. С. 45-46.

70 РНБ. ВР. Ф.440, Лобойко І.І., спр. 1, арк. 1-1 зв.

71 *Вздорнов Г.И.* Исследование о Киевской Псалтыри. М., 1978; Киевская Псалтырь 1397 года из Государственной Публичной библиотеки имени М.Е.Салтыкова-Щедрина в Ленинграде (ОЛДП: F.6). М., 1978; *Запаско Я.П.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. Львів, 1995. С.271-279.

72 РНБ. ВР. Ф.440, спр. 9, арк.2.

73 Там само, спр. 3, арк. 1-6.

74 Там само, спр. 7, арк. 1-2.

75 Там само, спр. 8, арк. 1-9.

75a *Лебенко И.* Жизнь и значение деятельности И.Н. Лобойко в Литве // Литература. Вильнюс, 1966. № 9; *Wolczukowa J.* Nauczanie języka rocyjskiego w Univewrsytecie Woleńskim w l. 1803-1832 // Acta Uniwersyteta Wratislaviensis. Wrocław, 1982. № 620. S. 81-98.

76 РНБ. ВР. Ф. 440, спр. 4, арк. 11 зв.

77 Там само. Ф.588, оп.4, спр. 78, арк.1-15.

78 Там само. Ф.440, спр. 4, арк. 10 зв.

78a Російський державний архів давніх актів. Ф. 17, спр. 61; листування частково опубліковано: Литература. Вильнюс, 1967. № 10. С. 165-198.

79 РНБ. ВР. Ф. 440, спр. 4, арк. 16 зв.

80 Там само, арк. 1.

81 ЧОИДР. 1882. Кн. I. С. 267-268.

[82] *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. Т. 1. Кн. 1. К., 1891. С. 183.

[83] Studia z dziejów Universytetu Wileńskiego. 1579-1979. W., Kr., 1979; *Roszowska-Sykolowa W.* "Athenaeum" Jozefa Ignacego Kraszewskiego. 1840-1851. Zaryz dziejów i bibliografia zawartosci. Wr., W., Kr., 1974; *Stolzman M.* Czasopisma Wileńskie Adama Henriega Kirkora. W., Wr., 1973; *Stolzmqn M.* Nigdy od ciebie miasto... Dzieje kultury wileńskiej lat miłdzypowstańczych 1832-1863. Olstyn, 1987; *Inglot M.* Polskie czasopisma literackie ziem litewsko-ruskich w latach 1832-1851. Warszawa, 1966; *Зямкевич Р.* Адам Киркор. Вільня, 1911; *Янчук Н.А.* А.Г.Киркор, ученый-исследователь Литвы и Белоруссии. К., 1887; *Карев Д. В.* Вилеские журналы и археографическая деятельность в Беларуссии и Литве 30-х- 50-х гг. XIX в. // Мир источниковедения: Сб. в честь С.О. Шмидта. М.; Пенза, 1994. С. 260-264.

[84] *Журба О. І.* Київська археографічна комісія 1843-1921. Нарис історії і діяльності. К., 1993. С. 37.

[85] ЦДІА України у м. Києві. Ф. 442, оп. 152, спр. 232, ч. 1, арк. 184; *Шульгин В.Я.* Юго-Западный край под управлением Д.Г. Бибикова (1838-1853) // Древняя и Новая Россия. 1879. №5. С.5-32. №6. С.89-131.

[86] ЖМНП. 1842. № 11. С. 10-11; *Mienicki R.* Wileńska komisja archeograficzna. Wilno, 1925. S. 3-4.

[87] ЦДІА України у м. Києві. Ф. 442, оп. 152, спр. 232, ч. 1, арк. 117-119 зв.

[88] Там само, арк. 266.

[89] Там само, арк. 306.

[90] Там само, арк. 251.

[90а] *Алексеев Л.В.* Судьба Виленского музея древностей // Вопр. истории. 1993. № 4. С. 160-163.

[91] ЦДІА України у м. Києві. Ф.489, оп.1, спр. 2-33 арк.

[92] Там само, спр. 4-40 арк.

[93] Там само, спр. 5-4 арк.

[94] Там само, спр. 3-28 арк.

[95] Там само, арк. 14 зв.-15

[96] Там само, арк. 11.

[97] Там само, арк. 16.

[98] Там само, арк. 16 зв. -17.

[99] Там само, арк. 28.

[100] *Кеннеді-Грімстед П.* Археографія в тіні імперської політики: Київська археографічна комісія та утворення Київського центрального архіву давніх актів // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії. К., 1997. С.16, 20, 28-29.

[101] *Голуб В.К.* Пятидесятилетие Виленского центрального архива древних актовъх книг. Вильна, 1902. С. 9.

[102] *Турцевич А.* Краткий исторический очерк Виленской комисии для разбора и издания древних актов. 1864-1906. Вильна, 1906. С. 11-13.

[103] РНБ. ВР. Ф.379, спр. 327, арк. 25.

[104] Там само, спр. 337, срк. 7 зв.-8 зв.

[105] Там само, спр. 329, срк. 1-8

[106] Там само, спр. 328, арк. 1-12 зв.

[107] *Kennedy Grimsted P.* Archives and Manuscript Repositores in the USSR; Estonia, Latvia, Lituania and Belorussia. Princeton, 1981. P. 298-303, 372-377, 457-461, 520-522; *Хартанович М.Ф.* Петербургская археографическая комиссия как научное учреждение. 30-90-е годы XIX века. АД КИН. Л., 1984; *Брачев В.С.* Петербургская археографическая комиссия (1861-1917). АД КИН. Л., 1985; *Парова Л.М.* Деятельность правительственных учреждений Кавказского края во вт. пол. XIX – нач. XX в. по публикации источников истории Кавказа. АД КИН. М., 1985; *Журба О.І.* Київська археографічна комісія 1843-1921. К., 1993; *Корнева И.И., Тальман Е.М., Эпштейн Д.М.* История археографии в дореволюционной России. М., 1969; *Эпштейн Д.М.* История археографии в дореволюционной России. Период феодализма. М., 1979.

[108] *Кеннеді-Грімстед П.* Археографія в тіні імперської політики. С.15-16, 23.

[109] Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії. К., 1997. С.408-422.

[110] НБУВ НАНУ. ІР. Ф.III, спр. 31541.

[111] Там само, спр. 31031.

[112] *Шандра В.С.* Роль М.В. Юзефовича у діяльності Київської археографічної комісії // Матеріали ювілейної конференції... К., 1997. С.142-143.

[113] Kurier Wileński. 1861. N 30, 75.

[114] *Романовський В.О.* Київський центральний архів давніх актів // Архівна справа. 1925. №1. С.86.

[115] Современник. 1861. № 4. С. 442-446.

[116] Див. цензурні допуски обох видань (19 жовтня і 4 листопада 1861 р.): ЦДІА України у м. Києві. Ф.293, оп. 1, спр. 726, арк. 47, 50.

[117] *Журба О. І.* Київська археографічна комісія. С. 86; ЦДІА України у м. Києві. Ф. 442, оп. 812, спр. 202, арк. 1-4.; *Левицкий О.И.* Пятидесятилетие комиссии для разбора древних актов. 1843-1893: Историческая записка о ее деятельности. К., 1893.

[118] *Корнилов И.П.* Памяти графа М.Н. Муравйова. К истории Виленского учебного округа за 1863-1868 гг. СПб., 1898; *Миловидов А.А.* Деятельность графа М.Н. Муравйова по народному просвещению в Северо-Западном крае (1863-1865) // ЖМНП. 1905. № 7; *Крачковский Ю.Ф.* Иван Петрович Корнилов. Вильно, 1901; *Спрогис И.Я.* Из воспоминаний об И.П. Корнилове // Записки Северо-Западного отдела имп. Русского географического общества. Вильна, 1911. Кн. 2. С. 263-276; *Карев Д. В., Тохт С. М.* Граф М.Н. Муравйов – проводник политики царизма в Белоруссии в середине XIX века // Наш радавод. Кн. 3. Ч. 3. Гродно, 1991. С. 586-590.

[119] *Миловидов А.А.* Прошлое и современное положение археографии в Северо-Западном крае // ЖМНП. 1904. № 9; *Турцевич А.О.* Краткий исторический очерк Виленской комисии для разбора и издания древних актов. 1864-1906. Вильна, 1906; Пятидесятилетие Виленской комисии для разбора и издания древних актов. 1864-1914. Вильна, 1914; *Mienicki R.* Wileńska komisja archeograficzna. Wilno, 1925.

[120] *Улащик Н.Н.* Очерки по археографии и источниковедению. С. 81.

[121] *Там же*. С. 91.

[122] *Бессонов П.А.* Белорусские песни. М., 1871. С. XI-XVIII.

[123] *Спрогис И.Я.* Из воспоминаний об И. П. Корнилове. С. 272.

[124] Актъ, издаваемъе Виленской археографической комисией для разбора и издания древних актов. Вильно, 1865. Т. 1. С. 23-24.

[125] *Улащик Н.Н.* Очерки по археографии и источниковедению. С. 81.

[126] *Ясинский М.Н.* Обзор последних изданий Виленской археографической комисии. Т. XI-XVII. К., 1893. С. 6-7.

[127] ЖМНП. 1868. № 10. С. 224.

[127a] *Rawita-Gawroński F.* Konfiskata ziemi polskiej przez Rosjł po roku 1831 i 1863. Kraków, 1917.

[128] РНБ, ВР. Ф. 377, спр. 233, арк. 1-2 зв.

[129] *Корнилов И.П.* Русское дело в Северо-Западном крае. С. 288-289.

[130] РНБ. ВР. Ф.181, Гільтебрандт, спр. 30, арк. 1.

[131] Там само, спр. 32, арк.1.

[132] Там само, спр. 33, арк. 1.

[133] РНБ, ВР. Ф. 377, спр. 467, арк. 11 зв.

[134] Рецензия М. О. Кояловича // ЖМНП. 1868. № 10. С. 225; *Крачковский Ю.Ф.* Иван Петрович Корнилов. С. 15.

[135] РНБ. ВР. Ф. 377, спр. 1034, арк. 23.

[136] *Нікалаеў М.В.* Палата кнігапісная. Мінск, 1993. С. 39.

[137] РНБ. ВР. Ф. 377, спр. 396. арк. 3-4.

[138] *Миловидов А.А.* Из истории Виленской публичной библиотеки. Вильна, 1911.

[139] СПб відділення архіву РАН. Ф. 133, оп. 1, спр. 98, арк. 1-5.

[140] ЖМНП. 1837. Апрель. С. 102.

[141] СПб. відділення Архіву РАН. Ф. 133, оп. 1, спр. 36, арк. 7-18, 20-23 зв.

[142] Там само, арк. 12, 19.

[143] *Коялович М.О.* Западнорусские археографические издания // ЖМНП. 1872. № 2. С. 248.

[144] *Без-Корнилович М.О.* Исторические сведения о примечательнъх местах в Белоруссии с присовокуплением и других сведений к ней относящихся. СПб., 1855. С. 49, 89, 144.

[145] *Корнилов И.* Русское дело в Северо-Западном Крае. С. 343.

[146] РНБ. ВР. Ф. 377, спр. 1508, арк. 44-44 зв.

[147] *Коялович М.О.* Западнорусские археографические издания. С. 248.
[148] *Radziszewski F.* Wiadomość historyczno-statystyczna. S. 113–114.
[149] РНБ ВР Ф. 377, спр. 1508, арк. 58 зв. – 59 зв.
[150] *Корнилов И.* Русское дело в Северо-Западном крае. С. 343.
[151] РНБ. ВР. Ф. 377, спр. 50. арк. 1.
[152] Там само, спр. 229, арк. 1.
[153] РНБ. ВР. Ф.181, спр. 26, арк. 3-5.
[154] *Kognowicki K.* Źywot Lwa Sapiehy. Radom, 1830. T.1.
[155] Źbiór pamiętników historycznych o dawnej Polszcze / Niemcewicz I. U. Warszawa, 1822. T. 1. Lipsk, 1839. T. 2.
[156] Listy oryginalne Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła Czarnego, wojewody wileńskiego/ Wyd. S. A. Lachowicz. Wilno, 1842.
[157] Żbior dyplomatów rządowych i aktów prywatnych posługujących do rozjaśnienia dziejów Litwy / Wyd. M. Krupowycz. Wilno, 1858.
[158] *Kotłubaj E.* Życie Janusza Radziwiłła. Wilno, Witebsk, 1859.
[159] Archiwum domu Radziwiłłów. Kraków, 1885.
[160] Żbior listow własnoręcznych różnych kardynałów do rodziny x. x. Radziwiłłów 1545-1729 // Kwartalnik Lit. R.1. 1910. T. 3. S. 1–10.
[161] *Radziwiłł A.* Memoriale rerum gestarum in Polonia 1632-1656 / Wyd. A. Przyboś i R. Żelewski. Wrocław, 1968-1975. T. 1-5.
[162] НАРБ. Ф.694, оп.1, спр. 436, 437.
[163] Там само, спр. 438.
[164] Там само, спр. 160.
[165] Там само, спр. 443.
[166] *Леонтьева Т.Е.* Документальные материалы фонда князей Радзивиллов. С. 315.
[167] *Улащик Н.Н.* Очерки по археографии и источниковедению Белоруссии. С. 150-151. Записка М.О. Кояловича: Архів історії Литовської держави. Ф. 596, оп. 1, спр. 7, арк. 15-16.
[168] РНБ, ВР. Ф. 377, спр. 229, арк. 1-4.
[169] РНБ. ВР. Ф. 531, спр, 407, арк. 2-2 зв.
[170] Там само, Ф. 120, спр. 834, арк. 4 зв. – 5.
[171] Там само, Ф. 377, спр 230, арк. 1-2.
[172] НАРБ. Ф.694, оп.1, спр. 621 (XVIII ст. – 1914 р.); *Górzyński S.* Rodzina Radziwiłłów i ich tytuly // Radziwiłłowie herbu Trąby. Warszawa, 1996. S.45-56.
[173] НАРБ. Ф. 694, оп.1, спр.365.
[174] РНБ. ВР. Ф. 377. Спр. 228, арк. 1-2 зв.
[175] Там само. Ф. 377, спр. 589, арк. 4 зв.
[176] Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-западной Руси. Вильно, 1870. Т. VII. С. VIII-XI. У т. VIII були вміщені документи з Кейданського архіву Радзивіллів (з 1812 р. Кейдани належали

графам Чапським, а після 1863 р. їх маєток був конфіскований казною через участь його власника в повстанні) – 118 документів за 1495-1796 роки.

[177] РНБ. ВР. Ф. 377, спр. 814, арк. 7.

[178] Див. архів М.О. Кояловича: ЦДА літератури і мистецтва (Москва).Ф. 1077; РНБ. ВР. буд. Плеханова. Ф. 558; *Коялович М.О.* Лекции по истории Западной России. СПб., 1864; *Його ж.* История воссоединения западнорусских униатов старых времен. СПб., 1873; *Його ж.* История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. СПб., 1884.

[179] НАРБ. Ф. 694, оп. 1, спр. 438, арк. 50, 52.

[180] Летопись занятий Археографической комиссии. СПб., 1871. Отд. IV. С. 16-19.

[181] НАРБ. Ф.694, оп. 1, спр. 411, 412.

[182] Там само, спр. 365.

[183] Там само, спр. 417а, 420.

ДОДАТКИ

№ 1
Зі спогадів Івана Петровича Корнілова "О моей службе в Северо-Западном крае с 1864 по 1868 год". 1889/90 рр.

М.Н.Муравьев передал в собственность Виленского Учебного округа библиотеку и архив закрытого [...]*[1] монастыря и вскоре затем небольшую библиотеку и архив также закрытого францисканского монастыря. Оба монастыря находились в Вильне. Это и послужило поводом к основанию в Вильне публичной библиотеки. Сверхштатному учителю Виленского Учебного округа, проживавшему у меня на квартире, Николаю Ивановичу Соколову была поручена мною перевозка книг и рукописей из обоих упраздненных католических монастырей в отведенное для них временное помещение в нижнем этаже Дворянского Института, закрытого в 1863 году по распоряжению главного начальника края, за политическую неблагонадежность этого учебного заведения.

Вместе с Н.И.Соколовым отправились мы в [...]*[1] монастырь. У дверей монастырской библиотеки стоял военный часовой. Библиотека помещалась в обширной, светлой зале; весь пол был усеян разбросаными книгами; в потолке было пробито монахами большое отверстие; обитая железом дверь вела из залы в маленькую под сводами комнату, где находился монастырский архив. Множество архивных дел и бумаг валялись на полу и на полках. Надо полагать, что монахи отыскивали в торопях здесь и в библиотеке компромитировавшие их предметы, иначе трудно объяснить почему им понадобилось пробивать отверстие в потолке и разбрасывать книги и бумаги. Никаких книжных каталогов и описей не оказалось. Так как монастырскую залу следовало

немедленно очистить, то Н.И.Соколов при помощи сторожей и солдат уложил книги и дела в ящики и мешки и перевез их в Дворянский Институт, где была отведена в нижнем этаже большая зала для хранения поступавших в распоряжение Учебного Округа конфискованых библиотек и архивов.

(РНБ. ВР. Ф. 377 Корнілов І.П., спр. 318, арк. 6 зв. (автограф), арк. 22зв.-23зв. (писарська копія)).

№ 2

Телеграма Олександра Вікторовича Рачинського[1] Івану Петровичу Корнілову. 1867 р., 29 серпня

В библиотеке Трамбицкого 14 181 том, большая половина необходимого. Кроме того, печатных редкостей: славяно-русских 83; общеславянских 38, разных, с Ельзевирами 74; рукописей: славяно-русских с Никольским Псалтырем 31, латино-польских 36. Всему цена восемь тысячь, выбора не допускается. Добыл Помянник Сангушков 1508, Собор Виленский 1509, Пинское Евангелие1520, Апокрисис Филалета 1597, реляция Посольства Московского 1635 и Помянник Жировицкий 1707 со 104 фамилиями местных дворян.

(РНБ. ВР. Ф. 377, Корнілов І. П., спр. 1034, арк. 23).

№ 3

Із листа Івана Петровича Корнілова до графа Олексія Сергієвича Уварова й членів Ради [Київського?] археологічного з'їзду. Бл. 1870 р.

В губерниях Западных и Царства Польского, весьма часто находятся при упраздненных в прежнее и в последнее время,

католических монастырях и костелах и при конфискации у политических преступников имениях, – фамильные и монастырские архивы и библиотеки.*

Эти собрания, заключающие в себе нередко драгоценные книги и рукописи, не представляют для приобретателей конфискованых имений никакой ценности, а потому их никто не охраняет, они истребляются от небрежения, расхищаются евреями, идут на растопку печей, продаются на вес на бумажные фабрики и проч. При учреждении в Вильне, в 1864 году, при Учебном Округе публичной библиотеки, огромное количество книг и рукописей из конфискованых монастырских и фамильных библиотек и архивов – были, с разрешения генерал-губернаторов графа Муравьева, фон Кауфмана и графа Баранова – переданы в означеную библиотеку и где они находятся в полной сохранности и где им не угрожает гибель**. [...]

Полагаю, что то, что было возможно сделать в Вильне, для губерний Северо-Западного края, – возможно также и в Киеве, и в Варшаве. Следовало бы только испросить разрешения правительства на передачу библиотеки куда окажется удобным, напр. в местный Центральный архив, или университет, – все те библиотеки и архивы, которые окажутся при упраздненных монастырях, костелах и конфискованых имениях еще не поступивших в частные руки и состоящих в казенном управлении. Можно надеяться, что удовлетворение этого ходатайства не встретит никакого препятствия со стороны правительства, так как конфискованые библиотеки и архивы гораздо благонадежнее передавать заведыванию правительственных учреждений или ученых обществ, нежели сбывать в руки частных приобретателей конфискованых имуществ. При том библиотеки и архивы нимало не возвышают продажной ценности недвижимых имуществ и достаются покупателям даром.

(РН., ВР. Ф. 377. Корнілов І.П., спр. 396, арк. 3-4).

№ 4

З листа Івана Петровича Корнілова до Михайла Осиповича Кояловича 1866 р., 15 жовтня

Вы спрашиваете о Несвижском архиве. По приезде из Петербурга я не застал уже кн. Витгенштейна, которого возвращение, впрочем, ожидают на днях [...] В ожидании его приезда, я стал попристальнее наблюдать за работами по архиву, по библиотеке в складе и по библиотеке в музее. Только на днях узнал я, что в музее хранится богатый архив Сапеги. Немедленно я велел его перенести в архив к Горбачевскому и заняться разбором. На первый раз найдена собственноручная нарбутовская рукопись его истории, 25 книг переписки Сапегов с различными замечательными лицами, кипы документов на русском, польском и латинском языках и три больших портфеля с весьма любопытными, как говорит Гильтебран[д]т, бумагами... В складе найдено несколько весьма любопытных рукописных книг, которых рассмотрение я поручил Гильтебран[д]ту, Шолковичу и Константиновскому.

(РНБ. ВР. Ф. 377. Корнілов І.П., спр. 229, арк. 1).

№ 5

Із записки І.П.Корнілова про наукову та літературно-видавничу діяльність у Віленському Учбовому окрузі. 1867/68 р.

Привезенный из местечка Деречина и переданый генерал-губернатором В. И. Назимовым в музей*2 фамильный архив князей Сапегов лежал до последнего времени в беспорядке, в двух глубоких, сырых и темных нишах, совершенно скрытых от глаз посетителей полками книг. О существовании этого архива

я узнал только в декабре 1866 г. Помощник архивариуса Центрального Архива П.А.Гильтебрандт, учитель гимназии В.Л.Миротворцев и наставник семинарии Ф.Г.Елеонский, посвятившие несколько месяцев 1867 г. разбору этого архива, нашли в нем чрезвычайно много русских актов, дипломатических писем и других материалов самого разнообразного исторического и юридического содержания. [...]

В 1865 г. некоторые преподаватели получали командировки по северо-западным губерниям с ученой целью[...], они посещали монастыри и церкви, отыскивали древности [...], приобретали для библиотеки старопечатные книги, рукописи и старинные вещи. Сверхштатный учитель Н.И.Соколов привез из Турова, между прочими предметами, несколько листов харатейного Евангелия XI века с записями на них кн. Константина Ивановича Острожского[2] и две рукописные книги на белорусском наречии: Минею за декабрь месяц и духовные стихи. Отделение рукописное, старопечатное – славянское и западно-русский и польский исторический отдел (Виленской Публичной библиотеки – *В.У.*) особенно обязаны своим богатством А.В.Рачинскому, который во время троекратных с ученой целью поездок в губернии Витебскую, Могилевскую и Гродненскую приобрел для библиотеки огромное количество книг и рукописей. Он отыскал в Полоцке доселе неизвестный список западно-русской летописи конца XV века, Авраамки[3], и открыл в частной библиотеке г. Кулаковского, в Гродненской губернии, летописный сборник Супрасльского монастыря, который долгое время считали потерянным[4]. Обе рукописи поступили в библиотеку.

К.П. фон Кауфман приобрел для Публичной Библиотеки за 1.000 р. собрание русских монет г. Россильона и за 4.000 прекрасную библиотеку Ф.Смита, заключающую в себе 14.000 томов исторических и по классической филологии большую коллекцию карт и атласов [...].

Помонастырские библиотеки, доставившие около 150.000 томов, были найдены в крайнем беспорядке и без каталогов. Они привозились в ящиках и кулях и принимались по счету или по

кратким описям. В них оказалось значительное число дефектов и дублетов.

(*Корнилов И*. Русское дело в Северо-Западном крае. – СПб., 1908, Вып. 1. – С. 343-345).

№ 6

Владимиров Алексей Порфирович. “Основание и первые годы Виленской Публичной библиотеки. Воспоминания первого ее библиотекаря”. 1882, 21 февраля. Вильна.

[...] Свою работу я начал знакомством с самим материалом. Его составляли:

Во-первых, библиотеки из закрытых графом Муравьевым римско-католических монастырей по всему северо-западному краю. Некоторые из них были весьма значительны, и заключали множество редких книг. Таких библиотек было свезено в “Склад” до двадцати.

Во-вторых, помонастырские же библиотеки из прежде закрытых в крае римско-католических монастырей, и с тех пор долго валявшиеся где-нибудь в колокольне, или в подвалах упраздненных костелов, или хранившихся в уездных гимназиях и училищах.

В-третьих, конфискованые библиотеки разных помещиков и ксендзов в северо-западном крае, напр. Нарбута (историка), Платера, Онацевича и др. В некоторых из этих собраний были весьма важные и ценные книги. Особенно хороши были библиотеки Нарбута и Платера (динабургского) и еще одного ксендза, которого именно не помню.

В-четвертых, была приобретена покупкою за четыре тысячи рублей весьма хорошая библиотека Смита, автора “Истории польского восстания в 1830 году”, стоившая вдвое дороже этой цены.

В-пятых, пожертвовал чрез посредство виленского почтмейстера барона Росильйона большую и ценную коллекцию русских книг и журналов г. Прокопович-Антоновский.

В-шестых, пожертвовал чрез посредство попечителя И.П.Корнилова огромное количество книг (из бывших кадетских корпусов) начальник военно-учебных заведений, генерал Исаков.

В-седьмых, были мелкие пожертвования; из них я вспоминаю г. Неустроева, больше и чаще других присылавшего.

В-восьмых, в более позднее время, приобретена весьма ценная коллекция книг (в несколько тысяч томов) из библиотеки Виленской римско-католической духовной семинарии.

В-девятых [...] В Вильне жил около этого времени человек громадной учености, Николай Малиновский. У него была превосходная библиотека тысяч в пятнадцать томов – плод собирания им книг в продолжении целой жизни. В последние годы его жизни, его экономические дела сильно расстроились; он наделал долгов, и когда помер, то библиотека была заарестована кредиторами. И.П.Корнилов очень желал приобрести ее для публичной; но кредиторы (израильтяне) ломили несообразную цену: потому покупка на время была отложена, и библиотека поступила в ведение полиции, которая свалила ее на чердак над отхожими местами в доме Тизенгауза на Большой улице, что против почты. Здесь нашел я ее, командированый попечителем для повторного ее осмотра (первый был еще до моего приезда в Вильну произведен г. Безсоновым, когда библиотека была еще в порядке и находилась в квартире г. Малиновского, бывавшего в том же доме). Вследствие моего доклада, И.П.Корнилов просил гражданского губернатора поместить книги в более достойное и безопасное место, и библиотека была перевезена из дома Тизенгауза в монастырь Босачек на Полицейском переулке. Здесь она лежала, раскрадываемая без зазрения совести, до 1870 или 71 года, когда она была продана с публичного торга в виленском губернском правлении, на вес еврею, по шестидесяти копеек за пуд [...]

Однажды я осматривал бернардинский монастырь (в Вильно),

который в это время приспособляли на казармы. Проходя по галерее монастырских келий, вдруг слышу стук, как будто что сбрасывали сверху. Вхожу в дверь откуда слышался стук, и нахожу монастырскую библиотеку, в которой два солдатика сидели верхом на книжных шкафах, и сбрасывали книги с верхних полок в кучи, лежавшие на полу. У более ветхих книг при этом отрывались переплеты, особенно деревянные доски, и разлетались далеко листы.

Я обратился с вопросом:

– Для чего вы это делаете?

– Вон все. Здесь будет цейхауз.

– Куда же вон?

– Свалим в кули, и повезем на Доминиканскую.

Добрые люди, очевидно, разумели "Склад", куда действительно, и были вскоре доставлены эти книги. Вероятно, точно также собирались книги и в других местах [...].

До меня дошло известие, что страшно разворовывали большую, весьма ценную библиотеку Виленской римско-католической духовной семинарии. Я уже видел пример на библиотеке покойного Малиновского, из которой к этому времени были выкрадены все лучшие книги и перешли в руки евреев-букинистов [...] Опасаясь, чтобы такая же участь не постигла и это драгоценное собрание книг [...] с осени 1870 года я начал заниматься каждодневно в семинарской библиотеке [...]. Такая работа продолжалась до начала 1871 года. Наличных книг в семинарской библиотеке оказалось около пятнадцати тысяч, – все в ужасном положении: ни инвентаря, ни каталога. Одна книга каталога in folio, правда, была, но она кончалась едва ли не двадцатыми годами. Я пересмотрел все книги, и, соображая их с старым каталогом, действительно убедился, что множества весьма ценных увражей не доставало. Из оставшихся я выбрал для Публичной библиотеки около пяти тысяч томов, которые составляли капитальное приобретение.

[...] В редкой из по-монастырских библиотек не было большего или меньшего количества рукописей. Равным образом были

рукописи и в собраниях книг конфискованых. Особенно значительное количество их было найдено в библиотеке Нарбута.

[...] Осматривая музеум*3, я начал пересматривать книги, стоявшие в среднем зале в шкафе, возвышавшемся от полу до потолка по правую сторону от входа, которые я не успел пересмотреть прежде в следствие наступивших переделок. Выбравши с одной полки книги, я с изумлением увидел, что позади шкафа была обширная темная ниша, наполненая вся большими связками бумаг. Протиснувшись в нее между полками, я выбрал несколько связок, и, рассматривая их, убедился, что это был архив фамилии Сапег. Впоследствии я узнал от вполне компетентного лица, что он был тот самый "сапежанский архив", который хранился в Картузской Березе, литовской резиденции фамилии Сапег, и который был передан графу Е. Тышкевичу, поместившему его сначала в своем имении Биржах, а потом перевезшему его в Вильну, и положившему на хранение в Музеум. Вероятно, он здесь лежал уже многие годы, потому что связки бумаг были покрыты толстым слоем пыли. [...] О "находке" я доложил немедленно Ивану Петровичу Корнилову, который немедленно же прибыл в музеум, и в его присутствии начали вынимать из ниши все связки, которые все потом были разобраны под его личным наблюдением, и дали главнейшую и важнейшую массу наличного археографического материала Виленской Публичной библиотеки. Я помню, одних подлинных писем коронованых и других важных особ разных эпох было не меньше десяти томов in 4^0, писем по двести, если не более, в каждом из них.

(РНБ ВР. Ф. 377. І.П.Корнілов, спр. 1508, арк 8-10, 11-11зв., 43 зв.–44зв., 58зв.–59зв.).

№ 7

Записка Михайла Осиповича Кояловича про Несвізький архів кн. Радзивіллів.

В Несвижском замке князей Радзивиллов находится известное в ученом мире богатое собрание рукописных памятников

западнорус[ской] старины. Собрание это заключает в себе древнейшие государственные и частные грамоты бывшего Литовского княжества и до 1551 г. состовляло государственное достояние Литвы; в 1551 г., как свидетельствует об этом грамота Сигизмунда Августа, напечатаная на 132-135 стр. 2 т. в истории города Вильны Балинского[5], перепечатаная потом в издании бывшего Виленск[ого] Археологич[еского] Общества – Skarbiec[6], Сигизмунд Август в знак особенной милости к Николаю Радзивиллу дал ему во владение и хранение это собрание памятников. Архив этот не мог быть и действительно не был до последнего времени закрытым для посторонних людей собранием рукописей. Многие лица и правительственные учреждения должны были обращаться к нему для различных справок по делам при отыскании и удостоверении личных прав и т. под. Обычай справляться в таких случаях в Несвижском архиве продолжается и до сих пор, как свидетельствуют об этом многие дела в Минских правительственных учреждениях (например, известное слуцкое дело) и в особенности дела правительственные в самом городе Несвиже, где по старому обычаю и до сих пор берут из Несвижского архива требующиеся дела.

До последнего времени и наука имела свободный доступ в это драгоценное хранилище рукописей. Все сколько-нибудь видные ученые этой страны и других стран работали в этом архиве, и все сколько-нибудь серьезные труды по истории западнорусской основаны на памятниках радзивилловского архива. В Имп[ераторской] Публ[ичной] Б[иблиоте]ке находятся описи источников, которыми пользовались некоторые из этих ученых и из этих описей можно со всею ясностию видеть, как богато Несвижское собрание такими памятниками, которые еще ни разу не были в руках рус[ских] ученых, а между тем раскрывают важнейшие стороны Западнорусской жизни и явно обойдены всеми польскими учеными. В настоящее время решительно необходимо было бы открыть доступ в это хранилище и рус[ским] ученым. Князья Радзивиллы, столь внимательные всегда к польским ученым, выше всякого сомнения благодушно примут любознательность и

русских ученых, и на это тем более можно надеяться, что сочувствие интересам России нынешних владельцев Несвижского архива засвидетельствовано освобождением их от запрета покупать в Западной России имения. Поэтому, основываясь на том, что –

1. Несвижский архив заключает в себе государственные акты;

2. Что он по необходимости доступен до настоящего времени правительственным учреждениям и

3. Что он всегда был доступен польским ученым, как в этом удостоверяют документы, имеющиеся в Имп[ераторской] Публ[ичной] Б[иблиоте]ке, например, опись бумаг, бывших у польского ученого Чацкого, – я полагал бы, без всяких сношений с князьями Радзивиллами, послать теперь же надежное лицо в Несвиж с предложением управлению Несвижского архива допустить его к занятиям в нем; в случае же отказа, поднять дело о совмещении русских государственных и ученых нужд с правами частной собственности на этот архив, – и так как давно уже существует опасение, что этот архив, помимо воли, конечно, князей Радзивиллов, находится в неблагонадежных руках поляков, к которым во время мятежа имели доступ люди, мечтающие о восстановлении Польши и которые постоянно отказывают на просьбы русских ученых, то в виду могущих произойти хищений памятников, что причинило бы невознаградимый вред правительственным делам и русской науке, необходимо бы немедленно послать надежное лицо для первоначального ознакомления с этим архивом и поручить надежным в Несвиже чиновникам иметь неослабное наблюдение за лицами, бывающими в Несвижском замке и вывозимыми ими вещами*4 .

(РНБ. ВР. Ф. 377. Корнілов І.П., спр. 229, арк. 1-4).

№ 8
З листа М. О. Кояловича до Авраамія Сергійовича Норова. 1866, 22 липня. Вільно.

[...] В Несвижский архив князей Радзивиллов мне можно было

бы проникнуть только путем насилия, иначе невозможно; самому Ивану Петровичу Корнилову отказали, когда он недавно будучи в Несвижи, пожелал видеть архив. Как ни тянет меня в этот архив, но мои убеждения не позволяют [мне?] облечь в военное положение, если можно так выразиться, мои ученые изыскания. Но мне невозможно было так таки и оставить это дело. Из собраных сведений я увидел, что лицам здешнего края есть юридическая возможность добраться до этого архива. Я изложил эти юридические права на открытие Несвижского архива; Иван Петрович представил мою записку Константину Петровичу Кауфману; ожидается благоприятный ответ, и Иван Петрович уже выбрал надежное лицо; я написал наставление, чего искать и как действовать и сам собираюсь в Новогрудок и потом в Жировицы, – поближе к Несвижу, чтобы при первой возможности прибыть туда самому или помогать издали.– К великому сожалению, я не мог удержать тайны насчет того, как важно нам знать, что есть в Несвижском архиве и уже есть основание опасаться, что управление Несвижского архива может быть уже знает, что доискиваються входа в этот архив [...]

(РНБ. ВР. Ф. 531, А.С. Норов, спр. 407, арк. 2-2 зв.).

№ 9

З листа М. О. Кояловича до Афанасія Федоровича Бичкова. 1866, 15 серпня. Вільно.

[...] С двух сторон подъезжал к Несвижской библиотеке рукописей, но не мог попасть. Заперта адскими вереями. "Если я пущу кого в эту библиотеку, – говорит управляющий ею, – то полечу с места, а если вы войдете насильно, то я пошлю Радзивиллам жалобу". Вот ответ, который я достоверно узнал в Новогрудке и потом тоже слышал в Жировицах. На беду еще холера стала гнать меня обратно в Вильну. Впрочем, путь к этой библиотеке прокладывается и кажется надежно: Кауфману я

подал записку о необходимости принять меры к открытию этого хранилища рукописей. Кауфман послал за справками в Минск, избраны уже надежные люди, чтобы послать их в Несвиж, я написал им инструкцию и лично рассказал, как действовать. Досадно такое бессилие науки и все из-за мелочи.

(РНБ. ВР. Ф. 120, Бичкови, спр. 834, арк. 4 зв.–5).

N° 10

Офіційне звідомлення Мінського губернатора Павла Никаноровича Шелгунова Івану Петровичу Корнілову про можливості праці в Несвізькому архіві князів Радзивіллів. 1866 р., 17 серпня, Мінськ, N°10170.

Конфиденциально

На отзыв за № 6666, имею честь уведомить Ваше Превосходительство, что повода к командированию в г. Несвиж с целию извлечения из архива князей Радзивиллов каких бы то ни было документов, в настоящее время не представляется. Впрочем, если бы и оказалась возможность к изысканию этого повода, то едва ли бы было удобно воспользоваться им для более или менее продолжительных археографических изысканий без предварительного согласия на то, по крайней мере, заведывающего в настоящее время Несвижским достоянием князей Радзивиллов. Мне кажеться, что в таком случае и местная губернская администрация не избежала бы справедливых упреков в нарушении права частной собственности и самые ученые изыскания, как добытые частным путем и с обыкновенною в подобных случаях поспешностию, едва ли бы могли отличаться необходимою полнотою и обстоятельностию, не утрачивая вместе с тем характера исторической достоверности в глазах, хотя бы и меньшинства читающей публики и не подвергаясь произвольным толкованиям оппонентов из лиц, не сочувствующих русскому делу. По сим соображениям и побуждаясь желанием содейство-

вать возможно успешнейшему достижению научной цели Вашего Превосходительства и члена Археографической Комиссии г. Кояловича, а также личным интересом ознакомления с Несвижским архивом, я не премину, при первом удобном случае, попытаться вызвать согласие заведывающего этим архивом, на пересмотр его лицами, которые для сего предназначаются и затем о результатах настоящей попытки в свое время буду иметь честь сообщить Вашему Превосходительству. А между тем, не имея пока оснований надеяться на верный успех моего предположения и принимая при том в соображение, что князья Радзивиллы, которым принадлежит Несвижский архив, по частным сведениям об них имеющимся, вообще не отличаються исключительным сочувствием полонизму и нерасположенности к русской народности, я полагал бы, что всего удобнее и сообразнее с целью археографических изысканий, при посредстве г. Министра Нар[одного] Просв[ещения] получить согласие на пересмотр означенного архива, и, может статься, даже на передачу некоторых фолиантов в имп. Публичную библиотеку, у самого князя Радзивилла; до того же я озаботился бы об усиленном наблюдении, чтобы архив был сбережен в целости.

(РНБ. ВР. Ф. 377, Корнілов І.П., спр. 230, арк. 1-2).

N° 11

Гільтебрандт Петро Андрійович[*5]. Доповідна записка Івану Петровичу Корнілову про огляд Несвізького архіву князів Радзивіллів. 1867 р., 27 червня, Несвіж.

Ваше Превосходительство
Милостивый Государь Иван Петрович.

Тотчас по прибытии в Несвиж (в прошлый четверг вечером), я с Миротворцевым отправился в замок к Малиновскому, который принял нас весьма деликатно и как бы ожидая. На

другой день утром был сделан первый приступ к архиву. Архив этот помещается в приличных светлых и сухих комнатах; на окнах стоят цветы, по преимуществу резеда, совершенно уничтожающие архивный запах; по объему Несвижский архив раз в десять более Сапежинского. Но всего более обращает на себя внимание внутреннее устройство архива: историч[еские] документы строго отделены от административных и юридических; грамоты и листы, на пергамине и бумаге составляют также особый отдел хотя и не очень большой; наконец, письма, цифра которых значительно больше чем у Сапеги. Все эти четыре отдела классически описаны, и к этим описям, кроме того, приложены указатели лиц и мест, встречающихся в описи. Приведение в порядок писем, юридических и административных документов начато заведующим Несвижским архивом Симоновичем лет тридцать тому назад и теперь уже окончено; один только реестр писем составляет громадный том in folio, писаный почерком, близко подходящем к Гербуртовскому; это труд г. Симоновича, труд весьма почтенный как по энергии трудившегося, так и по практичности плана описания, крайне удобного для справок. Опись грамотам и историч[еским] док[ументам] составлена г. Шишкою, весьма сведущим и образованым человеком, занимающимся в архиве уже около 7 лет. При этих двух главных лицах находятся два помощника. На содержание личного состава Несвижского архива кн. Радзивилл ежегодно расходует более 2000 р. сер[ебром]. К концу нынешнего года архив будет окончательно описан и закрыт. Часть его, следующая Витгенштейнам (исключительно административная), будет передана им, а остальное, по словам г. Малиновского, быть может будет отправлено в Берлин, куда также едет г. Шишка для приведения в порядок княжеской библиотеки и архива Радзивилловского-Познанского.

Архив открыт для работы ежедневно в продолжении восьми часов; от 8 ч[асов] ут[ра] до 1 ч[аса] по полудни, от 2 и до 5-ти. Документы Несвиж[ского] архива идут, начиная с 14-го в. и кончая 19 в. – 14 век состоит из меновых и продажных частных

сделок и подтвердительных королевских листов на земли исключительно на латинском языке; это может быть объяснено тем, что все эти документы галицкие и великопольские, где, как известно, в то время, благодаря иезуитам, юридический язык в судах и частных сделках был исключительно латинский. В 15 и 16 веке между грамотами встречается десятка три–четыре русских грамот, большею частью купчих крепостей на земли, из них несколько я списал и с двух снял снимки, интересные для истории местного письма и языка, словом русского языка очень мало в Несвижском архиве, а русского православного духа и совсем нет. Между историческими документами я нашел маленький отрывок Слуцкой летописи начала 15 в., в латинской транскрипции 18 в., весьма странно озаглавленый Koniec praktyki, который привожу весь сполна. "И зараз княгиня град около града заложила и низина ровнатися и подвышатися почала в и коротком часе великое множество людзи славных, годных, можных, верных а зычливых мирян намножилося на мешканье и тиснутися почали взглядом покою от неприятелев наступивших. Тая ж княгиня церковь соборую Пресвятое Богородицы на высоком городе названом Дытынец зачавшы и скончила року 1409"[7]. Во всяком случае эти несколько строк важны уже потому, что свидетельствуют о существовании Слуцкой летописи и, быть может, помогут к ее отысканию.

Опись исторических документов наполовину обведена красным карандашом: обведенное взято сыном князя Радзивилла в Берлин – так свидетельствует г. Малиновский и служащие в архиве. Впрочем, и оставшегося весьма достаточно, чтобы поглотить несколько месяцев. Особенное внимание останавливает на себе переписка: есть 88 писем кн. К.К.Острожского; десятка два писем князей Слуцких и многих других важных лиц; но досаднее всего, что даже в XVI в. эти лица уже писали по польски; несмотря на это, интереснейшие из поименованых писем я назначил к переписке.

Основываясь на вышесказаном и имея в виду перевоз всего архива в Берлин, я вместе с Миротворцевым занимаюсь тща-

тельным пересмотром всех вещей. Отмечаемые документы списывает Чижевский, отчасти я и Миротворцев, и еще трое нанятых мною писцов, находящихся при архиве и отданых в наше распоряжение г. Малиновским, вниманию и содействию которого я много обязан. К 7-му июля пересмотр описей и отметка замечательнейших документов будут кончены, и в этот день я выеду в Вильну, поручив списывать отмеченые мною документы трем писцам. Для проверки списаных документов, которые наверно составят том с весьма интересным историческим содержанием, придется приехать в конце сентября или половине октября. Так по моему соображению, должна продолжаться и кончиться Несвижская экпедиция.

С чувством глубокого уважения и преданности имею честь быть Вашего Превосходительства покорнейшим слугой.

(РНБ. ВР. Ф. 377, Корнілов І.П., спр. 228, арк. 1-2 зв. (чистовик); Ф.181, Гільтебрандт П.А., спр. 26, арк. 5-6 зв. (чернетка); Публ.: *Корнилов И.П.* Русское дело в Северо-Западном крае. СПб, 1908. С. 366-369 (тут є пропуски)).

№ 12

Гільтебрандт П.А., Миротворцев А.Л. Опис архіву Радзивіллів у передмові до збірки документів. 1870 р.

Архив помещается в нескольких теплых комнатах, идущих анфиладою рядом с квартирою заведующего оным. В продолжении последних сорока лет, содержимое Несвижским архивом приведено в подробную известность, т. е. описан каждый документ. В этом г. Симоновичу помогали два писца; а в последнее десятилетие приглашен был в Несвиж для самостоятельных работ в архиве г. Богуш–Шишка. Весь архив делится на две почти равные половины: Радзивилловскую (ординатскую) и Витгенштейновскую... (Описание Витгенштейновской половины заключается в 5 больших томах (in folio) и в 8-ми малых реестрах

по объему равняющихся одному тому). Все документы расположены по фамилиям, которые идут по томам в азбучном порядке [всего 8359 фамилий, 334360 подробно описаных документов – *з авторської примітки – В.У.*]. Все эти описи составлены г. Симоновичем. Радзивилловская (или ординатская) половина Несвижского архива распадается на пять отделов: I) письма – описаны г. Симоновичем – 217800 штук [Радзивилловских, т. е. с письмами от Радзивиллов, тек 37, прочих 359, всего 396; в каждой minimum 550 писем – *авторська примітка – В.У.*]; II) фамильный – описан гг. Симоновичем и Богушем-Шишкой – 14800 документов [фамильных тек 27; minimum в каждой 550 документов – *авторська примітка – В.У.*]; III) пергамены описаны г. Богушем-Шишкою – 1246 штук; IV) историко-политические сборники и сеймовые диариуши – описаны г. Богушем-Шишкой, в них документов 15000 [сборников 70, диариушей 30 книг; в каждой minimum 150 документов – *авторська примітка – В.У.*]; V) смесь (Miscellanea) – описал г. Богуш-Шишка – 6600 документов [12 тек, minimum в каждой 550 документов – *авторська примітка – В.У.*]. Всего описаных документов пятьсот восемьдесят девять тысяч восемьсот шесть.

Но помимо описей, обращает на себя внимание порядок документов, который можно назвать примерным: любой документ посетитель найдет в том месте, какое этому документу назначено по описи. Отысканию документов и изучению архива много помогают не только указатели, приложенные к описям, но также и самый план описания, довольно практический и удобный для справок.

(Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильно, 1870. Т. VII. С. VI–VII).

№13

Князі Радзивілли, ординати Несвізькі й Олицькі

1. Миколай Криштоф "Сирітка" (1549-1616) (Несвізький)
2. Януш Єжи (1583-1625), син 1-го
3. Альберт Владислав (1589-1636), син 1-го
4. Жигмунт Кароль (1591-1642), син 1-го
5. Олександр Людвіг (1594-1654), син 1-го
6. Міхал Казимир (1635-1680), син 5-го (Несвізький і Олицький)
7. Єжи Йозеф (1668-1689), син 6-го
8. Кароль Станіслав (1669-1719), син 6-го
9. Міхал Казимир "Рибенько" (1702-1762), син 8-го
10. Кароль Станіслав "Пане Коханку" (1734-1790)
11. Домінік Ієронім (1786-1813), племінник 10-го

– Лінія Несвізька вигасла

12. Антоній Генрик з Клецької лінії (1775-1833) (Несвізький і Олицький)
13. Вільгельм Фридерік Павел Миколай (1791-1870), син 12-го (Несвізький)
14. Антоній Вільгельм Фридерік (1833-1904), син 13-го
15. Єжи Фридерік Вільгельм Миколай Павел (1860-1914), син 14-го
16. Альбрехт Антоній Вільгельм Рафаель Миколай (1885-1935), син 15-го
17. Леон Владислав (1888-1959), син 15-го
18. Антоній Єжи (1912-1967), син 17-го
19. Єжи Миколай (нар. 1921), син 17-го

(Родовід кн. Радзивіллів // ЦДІА України у м. Києві. Ф.257, оп. 1, спр. 1, арк. 17; Radziwiłłowie herbu Trąby. Warszawa, 1996, tabl.)

№14

Доповідна записка Петра Гільтебрандта про Деречинський архів Сапєг Івану Петровичу Корнілову. 1866 р., 24 жовтня

По распоряжению Вашего Превосходительства в Центральный архив принят для разбора Деречинский (кн. Сапеги) архив – всего: 500 переплетов, ящик и 55 (осьминных) мешков в числе помянутых переплетов находятся 5 портфелей, и с них начат разбор, результат разбора сих портфелей (**14 отдельных связок**) имею честь представить при сем Вашему Превосходительству, со следующим пояснением:

1)Мысли о Народе Русском (Zdanie o narodzie Ruskim), выпись из рукописи 1613 г., начиная с 107-го листа. Мысли эти писаны Герб[уртом] Щаст[ным] Добромыльским, стар[остой] Вишн[енским] и Моститским, во время войны Польши с Москвою. Судя по форме и некоторым вставкам, Мысли не что иное, как блистательная речь, говоренная, вероятно, на сейме в защиту православия и русской народности. Справка с актами, изданными Григоровичем, а в последнее время Костомаровым и Кулишем показала, что Мысли Гербурта не **напечатаны** Петербургской археологической комиссией, а также и Киевской. Имея в виду, что Вишня и Мостиски, где Гербурт был старостою, находятся в Галической Руси, и что Гербурт имел всего 49 лет от 1567-1616 (см. Гербовник Несецкого[8], т.IV, стран. 353), я справлялся с книгою Зубрицкого "Галичская Русь с XVI ст." (см. Чтения за 1862 г., кн. 2-ая), но там тоже не нашел никаких сведений о Гербурте и его деятельности. Некоторые отрывочные известия можна найти у Несецкого, в IV т. его Гербовника, 350-й и особенно на 353-й. Переписка его с **Перемишльск[им]** латинским бискупом, **по моему предположению, с** Станиславом Сецинским (Несецкий, I.58; VIII, 329) находится в Гельсбергских рукописях. Несецкий приводит отзыв **бискупа Сецинского** о Гербурте; из него видно, что Герб[урт] Щастный был человек глубоко-ученый,

много писавший, красноречивый, лингвист, меценат, храбрый воин, человек честный, правдивый и откровенный. Некоторое время он был под опалой Сигизмунда III. *Несецкий ссылается на Ежи Красицкого*. Он был женат на Елжбете, княгине Заславской. Участвовал во многих военных экспедициях, и даже против Русских (Несецкий ссылается на "Комментарий" Соликовского). Под конец своей жизни Гербурт отписал участок земли доминиканским монахам в Мостисках. Такие отрывочные и отчасти противоречащие Мыслям сведения, которые содержит в себе Гербовник Несецкого (многие историки современные, в том числе Зубрицкий, советуют большую осторожность относительно Гербовника Несецкого), требуют проверки: нужно будет обратиться к Виленскому прелату Гербурту, к роду которого принадлежит автор Мыслей, и который, как слышно, владеет большим собранием фамильных бумаг; потом следует разыскать ксендза Кржижковского (доктор богословия и дефилитор провинции тринитарского закона), который выписал Мысли из рукописи 1613 г. и пожертвовал выпись эту в библиотеку гр[афа] Евстафия Тышкевича 29 марта 1839 г., наконец, можно просить разъяснения и у графа.

В заключение имею честь покорнейше просить Ваше Превосходительство дозволить мне взять речь Гербурта, а П.Е.Константиновскому письма кн. Масальских для приготовления к печати.

24 октября 1866 года.

Вильна.

[Додаткові замітки, використані в доповідній записці]

1. "Мысли о Народе Русском" (Zdanie o narodzie Ruskim), выпись из рукописи 1613 г., начиная с 107-го листа. "Мысли о Народе Русском" написано Гербуртом Щастным Добромыльским, старостою Вишненским и Моститским, во время войны Польши с Москвою. Судя по форме и некоторым вставкам, это- *блистательная* речь, говоренная на сейме в защиту православия и

русской народности. Несецкий, IV, 353; Vol.[umina] Leg[um] – II, 438-439, Зубрицкий. История Галиц[кой] Руси. Выпись из рукописи сделана ксендзом Иннокентием Кржижковским, доктором богословия и дефилитором провинции тринитарского закона, 29 марта 1839 г. и пожертв[ована] в дом[ашнюю] библиотеку гр[афа] Ев[стафия] Тышкевича. Пояснения о Гербурте надо просить от прелата, а также от Тышкевича и Кржижковского, если только он жив. Рукопись вероятно д[олжна] б[ыть] русская: нельзя допустить чтобы Гербурт Щастный мог говорить и писать по-польськи. Справиться с актами, изд. Кулишем и Костомаров[ым].

2. 40 подлинных писем князей Мосальских (Литовского польн[ого] гетмана, референдария и виленского бискупа) 1755-1762. Содержание писем всьма важное – историко-политическое.

3. Подлинные письма князей Вишневецких, Сапегов, Огинских, Чарторыйских, Понятовских, а также польских сановников: референдария Дунина, Сологубов, Болгариных, Лопацинских, Флемингов и проч. 1720-1757.

4. Документы на русском языке (подлинники и копии). 1507-1689. Большею частью – королевские привилегии и листы; есть одно ограничение (обмеживание), одна запись на православную церковь. Вообще: документы эти интересны и заслуживают внимательного рассмотрения.

5. Документы 1812-1813, преимущественно в пределах нынешней Гродненской губернии.

6. Историко-статистические материалы. Цифры народонаселения (христиан и евреев – отдельно), число браков, крещений, погребений и проч. по староствам, селам и деревням Бельской земли (кажется, одной только) за последние годы XVIII столетия.

7. Дело Верховной Литовской Комиссии, с ее подразделениями (около 1789).

8. Печатные документы высших правительственных учреждений бывшего королевства польского и бывшего великого княжества, а также королевских грамот, сеймовых речей,

частных дел и проч. – конца XVIII в. (первые конца XVII и начала XVIII столетия). Нужна справка во-первых с Vol[umina] Leg[um], и другими уже изданными источниками.

9. Подлинные акты Головежско-Бельского замка (градск[ого] суда) 1774-1782 и 1798.

10. Документы исторического содержания на польском языке, разного времени (есть 1569 и конца XVIII в.); тут же есть опись старинным документам. Необходимо внимательно рассмотреть и сверить с изданными источниками.

11. Магдеб[ургские] и магистрат[ские] документы конца XVIII в.

12. Еврейство: 1) Дела Брестских иезуитов с жидовск[им] кагалом о занят[ых] деньгах (1711-1785), 2) разные документы, из которых некоторые интересны.

13. Инвентари, иллюстрации, планы.

14. Письма, по большей части, содержащие прощения о судебных делах (конец XVIII, несколько – начала XVII в.).

(РНБ. ВР. Ф.181, Гільтебрандт, спр. 26, арк. 3-5)

*1 Пропуск у тексті.

1 Рачинський О.В. – письменник, історик, співробітник Віленської археографічної комісії.

* Следует заметить, что собрания книг и рукописей сдавались чиновникам, командированным от учебного округа, без описей, составление которых на местах было бы слишком затруднительно и потребовало бы много времени и издержек. Было бы, мне кажется, правильнее, если б библиотеки и архивы политических преступников делались достоянием правительственных или ученых учреждений, а не отдавались бы вместе с имениями в руки частных покупателей.

** Основание Публичной библиотеки в Вильне было таким образом мерою необходимою, сохранившею для науки многие сокровища.

*2 Віленський музей старожитностей, заснований у 1856 р. графом Є.П.Тишкевичем.

2 Євангелія апракос коротка ("Турівська") – збереглося десять пергаменних аркушів другої половини XI ст. На арк. 2 зв., 6 зв. є записи від 2 травня 1508 р. та 10 лютого 1513 р. про дар кн. К.І. Острозького з дружиною Тетяною та сином Іллею Преображенській церкві в Турові маєтностей.

Походження пам'ятки остаточно не з'ясоване (західноруське – В. В. Ягіч, білоруське – М. В. Ніколаєв; південноруське – О.І. Соболевський, київське – В. Г. Пуцко). Рукопис було знайдено в Турові 1865 р. М.І. Соколовим і передано до Віленської Публічної бібліотеки. Реставрований рукопис 1962–1963 рр., нині зберігається в Бібліотеці АН Литовської Республіки. Пам'ятка вперше видана хромолітографічно Віленським учбовим округом 1868 р., а через рік П.А. Гільтебрандт видав своє дослідження "Туровское Евангелие одиннадцатого века" (Вильна, 1869).

Див.: *Тот И.Х., Хоргоши Э. Хорват Г.* Туровские листки // Материалы и сообщения. Сегед, 1978. Т. XIII. С. 181-232; *Запаско Я. П.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. Львів, 1995. С. 156-159.

3 Літопис Авраамки нині зберігається в Рукописному відділі Бібліотеки АН Литовської Республіки у Вільнюсі (F. 22-49), кілька разів видавався зокрема в ПСРЛ (СПб, 1907. Т. XVII. Стб. 191-204; М., 1980. Т. XXXV. С. 85-90).

4 Супрасльський літопис, який вважався втраченим, був віднайдений Олександром Рачинським у 1866 р. біля Білостоку і, за даними М.О. Кояловича (ЖМНП. 1868. № 10. С. 225-226), переданий у монастир; за іншими даними – він знаходився в Археографічній комісії в Петербурзі. Опублікований у ПСРЛ (Т. XVII, XXXV). Нині зберігається (в складі збірника) в Архіві Санкт-Петербурзького відділення Інституту історії РАН (ф. 115, спр. 145). Див.: *Улащик Н.Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. М., 1985. С. 29-45.

*3 Музей графа Тишкевича у Вільно, в будинку якого була розміщена у 1867 р. Віленська Публічна бібліотека.

5 *Baliński M.* Historia miasta Wilna. Wilno, 1836.

6 Skarbiec diplomatów papieskich, cesarskich, królewskich, książących, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów, posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litewskich i ościennych im krajów / Zebrałi w treść opisał I. Daniłowicz. Wilno, 1862.

*4 На цьому текст переривається.

*5 Гільтебрандт П.А. – помічник архіваріуса Центрального архіву, пізніше – завідувач рукописним відділом Віленської Публічної бібліотеки.

7 Даний уривок з незначними різночитаннями кількох літер був опублікований у передмові до "Археографического сборника документов, относящихся к истории северо-западной Руси" (Вильна, 1867. Т. 1. С. VII) і датований XV ст. За даними М.Улащика, у наведеному тексті міг бути використаний запис початку XV ст., але сам літопис створений на початку XVI ст. і події перенесені на сто років назад (з 1509 р. на 1409 р.); літопис, ймовірно, був присвячений не м. Слуцьку, а князям Слуцьким. Див.: *Улащик Н.Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. М., 1985. С. 233–236.

8 *Niesiecki K.* Herbarz Polski. Lipsk, ~~1839-1846. T. 1-10.~~

Підп. до друку 23.03.98.
Формат 60х84/16. Папір офс. № 1.
Офс. друк. Ум.-друк. арк. 6.28
Обл.-вид. арк. 6.75
Ціна договірна.
Наклад 200. Замовлення 103

Поліграфічна дільниця
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України
м. Київ, Трьохсвятительська, 4